

"Der er langt hjem til Sønderjylland..."

—

Sønderjyske Krigsfanger i Rusland under Første Verdenskrig

"There's a long way to Sønderjylland..."

—

Danish-Schleswigan Prisoners of War in Russia during the First World War

Af: Mads Gellert Madsen
Stud.nr.: 20011475
Specialevejleder: Niels Wium Olesen

Juni 2006

Indholdsfortegnelse

Indledning	4
Litteratur- og Kildeoversigt	7
Arkivmateriale	7
Trykte Kilder	8
Andre Kilder	9
Den Danske Litteratur	9
Den Udenlandske Litteratur	11
Om Krigsfangerne	14
Hvem var de?	14
Hvor mange?	15
Hvor mange døde?	17
I Kejserens Nye Klæ'r	18
Fra Hjem til Front	19
Tilfangetagelsen	20
Desertører og Overløbere	21
Til Opsamlingslejren	23
Togtransporten	25
I Lejrene	27
I Sibirien – Tjita	27
Døden i Lejrene – Sretjensk	29
Sønderjyder i Arbejdslejr – Sarapul	31
Krigsfangerne og Danmark	34
Vicekonsul Edstrøm i Moskva	34
N. H. Rasmussen – ”De Sønderjyske Krigsfangers Ven”	35
Dansk Røde Kors og Krigsfangerne	39
De Danske Særlejre	42
Pavlovo Posad – Nationalitetskamp i Rusland	42
Jurjev Polskij	45
Pastor N. A. Jensen	45
Frits Clausen – En Førers Fald	47
Oscar Axel Rudolph – En Dansk Officer?	50
Hjem til Sønderjylland	54
Krigsfangerne under Februar- og Oktoberrevolutionerne	54
Opbrud fra Jurjev-Polskij	57
Moskva i Sommeren 1918 – Den Røde Terror	59
Over Stockholm til Sønderjylland	60
Krigsfangerne i Borgerkrigen	62
Hjem fra Sibirien	64
De Ukendte Krigsfanger	67
Konklusioner	69

Nationalitetskampen	69
Danmark og Krigsfangerne	70
Frits Clausen som Fører	71
English Summary	73
Litteratur- og Kildeliste	75
Bilag	79
Kort	81

Indledning

Den 1. august 1914 erklærede det tyske kejserrige Rusland krig. Hermed blev også den dansksindede befolkning Sønderjylland inddraget i det der senere skulle blive kendt som første verdenskrig.

Under krigen kæmpede ca. 30.000 nordslesvigere på tysk side og på alle krigens krigsskuepladser, fra Verdun til Jyllandsslaget og fra Balkan til Østafrika og Kina. Denne opgave skal dog handle om dem der kæmpede ved Østfronten og mere specifikt om dem der der faldt i russisk krigsfangenskab og deres oplevelser der.

Mit første og fremmeste mål med dette speciale er simpelthen at forsøge at fortælle historien om de sønderjyske krigsfanger i Rusland og deres oplevelser og strabadser i fangenskab. Denne historie er ikke blevet fortalt før og den er faktisk i sig selv så god at den fortjener at blive det. Derfor vil hovedparten af specialet blive brugt på at fortælle om fangerne og hvad der skete og hændte dem i Rusland.

At fortælle denne historie er dog ikke helt ligetil. Kort efter tilfangetagelsen blev sønderjyderne spredt i lejre over hele Rusland og oplevelsen af fangenskab var derfor vidt forskellig fra person til person. For en fange i Sretjensk og en fange i Sarapul var det russiske krigsfangenskab to vidt forskellige ting. Derfor har det været nødvendigt at prioritere; jeg har ikke kunnet fortælle alle fangernes unikke historier, men de der enten er nogenlunde repræsentative for fangerne som helhed eller simpelthen mere spændende, er blevet fortalt.

Et andet problem har været at det simpelthen ikke er alle krigsfanger der har efterladt sig materiale. Jeg har derfor været tvunget af omstændighederne til at koncentrere mig om de større grupper af fanger da det er dem der findes oplysninger om. For også at fortælle de ubeskrevne fangers historie vil jeg løbende forsøge at fortælle hvad der sandsynligvis er hændt de fanger som kilderne ikke nævner.

En fortælling kan dog i sig selv ikke bære et helt speciale. Det emne jeg har valgt er ikke et der umiddelbart lægger op til lange, teoretiske afsnit, men for at give specialet mere indhold, mere bid, har jeg kigget nærmere på enkelte underemner som ligger nogenlunde oplagt i redegørelsens kølvand:

Det første emne jeg har valgt at kigge nærmere på er nationalitet. Første verdenskrig var på mange måder nationalismens klimaks. De kræfter der havde hevet og slidt i Europas grænser gennem mere end hundrede år, blev pludseligt sluppet løs på slagmarken. Sønderjylland var en del af kampzonen, både før og under krigen. I årene op til verdenskrigen var der blevet ført en nationalitetskamp mellem dansk og tysk der havde skabt skel i befolkningen. Jeg vil forsøge at få svar på hvordan soldaterne i fangenskab så på denne nationalitetskamp. Blev den fortsat i Rusland eller betød det her mindre om man var dansk eller tysk?

Sønderjyderne var i nationalitetskampen ikke alene. Forholdene i Sønderjylland blev fulgt fra kongeriget, hvor man mere eller mindre i det skjulte forsøgte at give en hånd med. Med krigens udbrud blev alt nationalitetsarbejde i Sønderjylland standset, men hvad skete der så i det Danmark? De kredse der havde hjulpet sønderjyderne, arbejdede de videre? Båndene der bandt, bandt de stadigvæk sammen i det russiske fangenskab?

En enkelt af fangerne i Rusland skulle senere hen blive en kendt skikkelse i danmarkshistorien. Den senere så berømte og berygtede Frits Clausen, fra 1933 leder af det danske nazistparti DNSAP, sad fra 1915 til 1918 i russisk krigsfangenskab. I de senere år har især historikeren John T. Lauridsen forsøgt at nuancere det eftermæle Frits Clausen fik efter sin død i 1947 og jeg vil forsøge at gå videre ad denne vej. Jeg vil mere specifikt se på Frits Clausens rolle som leder af sønderjyderne i fangenskab og forsøge at vurdere om han kunne sit kram. Var Frits Clausen en god leder, en ”fører i svøb”, i Rusland?

For at kunne besvare disse forskellige spørgsmål, har jeg valgt at dele specialet op i en række hovedafsnit:

Indledningsvis vil der være en litteratur- og kildeoversigt der ud over, som navnet antyder, at præsentere litteraturen også vil præsentere de forskellige aktører der på den ene eller anden måde havde noget at gøre med krigsfangerne.

Det første egentlige afsnit vil være et forsøg på at afgrænse hvem de sønderjyske krigsfanger egentlig var, da begrebet ”sønderjysk” dengang ikke var nogen entydig størrelse. Desuden vil jeg forsøge på at opstille nogenlunde pålidelige tal for hvor mange fanger dette speciale handler om. Den næste række afsnit vil være en nogenlunde kronologisk gennemgang af fangernes vej i fangenskab, deres oplevelser der og deres vej hjem. Inden for denne ramme vil der dog være to hovedafsnit der specifikt ser på fangernes forbindelser til Danmark og oprettelsen og livet i de danske særlejre i Rusland.

Det er således ikke helt forkert at sige at denne opgaves form er overordnet kronologisk med enkelte tematiske neddyk. Denne blandingsform er helt bevidst. En krigsfanges skæbne er sådan set allerede i sig selv ”en god historie” og det har jeg valgt at udnytte i stedet for bevidst at slå det i stykker med en påtaget videnskabelighed. Det skulle også gerne gøre det hele lidt lettere at læse at der er en naturlig start og afslutning. Problemet med en rent kronologisk opgave er bare at den ikke ville få det hele med, så derfor tilføjelsen af de tematiske afsnit.

Om min egen baggrund bør der også siges et par ord: For mig der er født og opvokset i grænselandet er sønderjydernes skæbne i den første verdenskrig noget der er en del af min egen historie. På den danske kirkegård i Braine i Nordfrankrig ligger min oldemors første mand begravet.

En anden af mine oldemødre mistede syv brødre da de gik ned med en tysk ubåd. Egentligt er det er ikke noget der har fyldt så meget i min opvækst, men som historisk interesseret er det noget jeg har bidt mærke i og har haft i baghovedet. Et sjovt eksempel på det er, at når jeg legede krig som dreng forestillede jeg mig ikke at jeg var dansk soldat, men derimod at jeg var sønderjysk soldat i den tyske hær.

Til sidst det mere praktiske:

Et problem under mit arbejde har været datoerne. Under første verdenskrig anvendte man i Rusland den julianske kalender der var 13 dage bagefter den gregorianske der anvendtes i Vesteuropa. Så vidt muligt er datoerne angivet efter den gregorianske kalender, da det er den der anvendes i de fleste kilder, hvis ikke begge er angivet. Det er dog ikke altid til at se hvilken kalender der er anvendt så det er overvejende sandsynligt at enkelte datoer, især i brevene fra krigsfangerne, er anført i russisk tid.

Fodnoter er bevidst ikke jævnt fordelt i opgaven. Jeg har prioriteret flere noter i afsnit hvor jeg har forventet en større interesse eller nærlæser kilderne mere, f.eks. i afsnit om Frits Clausen, mens de i de mere oversigtsprægede afsnit er blevet skåret ned til et minimum af hensyn til læsningen.

Noterne er for langt de flestes vedkommende kun henvisende, da jeg har forsøgt at holde alle forklaringer i hovedteksten for at undgå læseforstyrrelser. Enkelte steder har jeg dog været nødsaget til også at lave forklarende noter.

Afslutningsvis bør det nævnes at jeg har haft russisk i to år i min gymnasietid og derfor har været i stand til at oversætte stednavne fra russisk til dansk og mindre komplicerede russiske sætninger jeg er stødt på. Det er så også omtrent hvad mine evner på dette område rækker til.

Litteratur- og Kildeoversigt

Arkivmateriale

Dette speciale bygger især på materialet fra ”Foreningen for tidligere krigsfanger i Rusland”, en af tre foreninger for tidligere sønderjyske krigsfanger. På Landsarkivet for Sønderjylland i Aabenraa ligger der tre pakker som denne forening har efterladt sig. Foreningen blev stiftet i 1921 med Frits Clausen som den oplagte leder, men da Frits Clausen i løbet af trediveerne fik mere og mere travlt med sit politiske arbejde i DNSAP, forsømte han foreningen og den gik lige så stille i sig selv. En anden tidligere krigsfange, Theodor Voss, brød sig ikke om at se foreningen gå til grunde og i 1938 forsøgte han at genstarte foreningen. Alt materiale såsom medlemslister m.m. fra den gamle foreningen var dog forsvundet i Frits Clausens varetægt og Theodor Voss var derfor nødsaget til at starte forfra. Det lykkedes at få samlet en liste på 176 tidligere krigsfanger og afholdt et årsmøde i 1938 og 39, men da krigen kom, fik man andet at tænke på og foreningen gik igen i sig selv. I 1951 døde Theodor Voss. Ved hans begravelse mødte flere af hans gamle fangekammerater op og der aftalte de at Voss' arbejde 1938-39 ikke skulle være forgæves og besluttede så at starte foreningen op igen med Peter Jensen som formand. Heldigvis var medlemslisterne fra 1938 bevaret og man gik igen igang med foreningsarbejdet. Fra 1951-65 holdt foreningen hvert år møde og generalforsamling forskellige steder i Sønderjylland med spisning – typisk gule ærter og flæsk –, kaffebord og gode historier. Ved det næstsidste årsmøde i 1964 afsluttedes protokollen med følgende ord:

”Før vi gik fra hverandre, takkede P. Jensen de fremmødte, fordi de var kommet, og han fremhævede, at selv om protokollen ikke bliver ført, kunne vi dog godt prøve, om vi til næste år igen kunne samles.

Derfor skulle kassebeholdningen også forblive hos formanden.

Det var med lidt vemod, vi tog afsked med hinanden. Det var måske sidste gang, vi mødtes. For 50 år siden begyndte krigen, og vor forening er jo blevet til på grund af denne krig. Snart rinder timeglasset ud for det sidste medlem, og så er der ingen mere, der kan skrive eller fortælle selvoplevelser om det, sønderjydske mænd oplevede af godt og ondt i det store russiske rige.

Nye slægter følger, og måske kommer der ad åre en landsmand, der gerne vil have noget at vide om forhenværende sønderjydske krigsfangers kår i Rusland og om deres sammenhold efter hjemkomsten. Til glæde for ham afleverer vi vore protokoller til Landsarkivet i Aabenraa.”

Møderne i foreningen fortsatte dog under mere private former indtil foreningens endelige opløsning i 1971.

Foreningens sidste formand, Peter Jensen, gjorde i løbet af 1960'erne et stort arbejde for at samle så meget materiale som muligt om krigsfangerne i Rusland og dette mundede ud i et kartotek over alle de tidligere sønderjyske krigsfanger i Rusland han kunne opspore, 216 fanger i alt. På hvert enkelt

kartotekskort er der så anført de oplysninger Peter Jensen kunne opspore om vedkommende, f.eks. tilfangetagelsessted og hvilke lejre pågældende sad i. På de fleste af kartotekskortene er der dog ikke anført andet end navn og bopæl, derfor er det meget svært at lave bare nogenlunde dækkende statistikker over krigsfangerne. Efterhånden som jeg i midt arbejde er stødt på nye detaljer om enkelte fanger er de blevet tilføjet kartoteket for at gøre det endnu mere komplet.

I foreningens efterladte materiale kan man følge tilblivelsen af kartoteket og se mange af de ting det bygger på. Ud fra det kan man se at Peter Jensen har holdt sig til loyalt at indsamle fakta, uden andet end de strengt nødvendige prioriteringer og fortolkninger. Derfor kan kartoteket i historisk sammenhæng benyttes stort set som det er.

Ud over kartoteket indeholder foreningens pakker mødeprotokoller, forskellige taler og sange, anekdoter og en del længere beretninger fra forskellige tidligere krigsfanger. Disse beretninger er alle nedskrevet i foreningens sidste tid, altså lang tid efter krigen, og bærer meget præg af at være gode historier fra fangenskabets, hvad de da så sandelig også er. Man bør naturligvis huske på at den slags historier let har det med at blive bedre og bedre med årene.

En anden væsentlig del har været, ”de sønderjyske krigsfangers ven”, N. H. Rasmussens privatarkiv. Som det skal vises gjorde han et stort arbejde for krigsfangerne i Rusland og i hans privatarkiv er hans optegnelser over dette arbejde gemt. Til denne opgave er først og fremmest hans breve til og fra præsten N. A. Jensen og brevene fra de sønderjyske krigsfanger anvendt, da det stort set er det eneste samtidige materiale fra krigsfangernes egen hånd, det er lykkedes mig at finde.

Arkivet indeholder dog ikke kun N. H. Rasmussens egne optegnelser. I 1926 skrev sønnen Bent Rasmussen en bog om faderens virke for de sønderjyske krigsfanger og i forbindelse med det interviewede han en del personer der havde kontakt med krigsfangerne under krigen. Disse optegnelser er ligeledes inkluderet i arkivet og anvendt i denne opgave.

Ud over disse to hovedarkiver er der blevet anvendt supplerende materiale fra Dansk Røde Kors' arkiv, udenrigsministeriets arkiv og det midlertidige ministerium for sønderjyske anliggendes arkiv. Ingen af disse arkiver er dog blevet gennemgået systematisk.

Trykte Kilder

Efter hjemkomsten til Sønderjylland fik enkelte krigsfanger deres erindringer trykt, tre fik endda udgivet deres oplevelser i bogform. Disse tre bøger er ”Jeg har ikke flere Patroner” af Mathias P. Høeg, Viktor Birkedal i ”8 Mand Savnet” og Nis Nissens ”En Sønderjysk Landmands Krigserindringer”.

I indledningen til ”Jeg har ikke flere Patroner” oplyser Mathias Høeg selv at hans bog er skrevet på baggrund af dagbogsnotater fra krigsfangenskabets. Derfor kan man godt sætte sin lid til at datoer er

rigtige og at de beskrevne begivenheder er nogenlunde tæt på virkeligheden. Et enkelt forbehold skal dog tages over for Mathias Høeg. Det lader til at han underskrivningen af bogen har været meget påvirket af den krigs- og krigsfangelitteratur der var udbredt i årene efter krigen. Både formen og sproget i Høegs bog minder meget om det tilsvarende i den kendte tyske krigsfangeforfatter Edwin Erich Dwingers ”Die Armee Hinter Stacheldraht”. At denne lighed næppe er tilfældig bekræftes af at Høeg brevvekslede med Dwinger¹. Det betyder dog næppe det store for det faktuelle indhold og er derfor heller ikke noget der er taget videre hensyn til her.

Nis Nissens erindringer er væsentligt sværere at anvende, da de tydeligvis skrevet ud fra hukommelsen. Alligevel er de dog interessante da Nis Nissens skæbne er så meget anderledes end de andre sønderjyske krigsfangers. Nis Nissen var observatør i en flyvemaskine på Østfronten og blev en gang i 1917 skudt ned bag russernes linjer. Efter et halvt år i fangenskab et ukendt sted i Sibirien flygtede han sammen med to andre nordslesvigere. Efter en lang og besværlig rejse nåede han i 1919 hjem til Sønderjylland.

Viktor Birkedals erindringer er ikke skrevet af ham selv, de er fortalt til journalisten Chr. P. Christensen og derefter nedskrevet af ham. Birkedal har sandsynligvis heller ikke haft noget skriftligt materiale at holde sig til, men tilgængæld understreger Chr. P. Christensen Birkedals gode hukommelse i bogens indledning. Bogen er interessant da Birkedal og Mathias Høeg tilhørte samme kompagni og blev taget tilfange næsten samtidigt. Derfor kom de i den første del af deres krigsfangenskab ud for næsten de samme oplevelser indtil de i 1916 blev skilt da Birkedal blev sendt væk fra lejren i Nikolsk-Ussurisk. Derfor kan en stor del af bogens oplysninger kontrolleres andetsteds, enten hos Høeg eller i andre beretninger, og derfor kan bogen bruges som kildemateriale uden alt for store forbehold.

N. A. Jensen, den danske præst der i 1917 blev sendt til den danske fangelejr i Jurjev-Polskij, udgav i 1926 en beretning om sit arbejde i de sønderjyske særlejre Aurillac i Frankrig og Jurjev-Polskij i Rusland. Bogen bygger på hans dagbog og breve fra tiden i lejrene og afsnittet om Rusland er endda nedskrevet af en tidligere krigsfange, Chr. Lund fra Løgumkloster.

Man bør være opmærksom på at N. A. Jensen ikke var krigsfange og at han derfor heller ikke havde samme syn på tingene som krigsfangerne. Han boede ikke i barak med dem og hans alder og stilling som præst gjorde at han heller ikke var som fangerne. Han var udenforstående, men netop derfor kunne han også se ting som fangerne ikke selv kunne få øje på. Derfor har N. A. Jensens bog både fordele og ulemper.

Endelig findes der en hel del mindre trykte beretninger, f.eks. i D.S.K.-årbogen – de dansksindede sønderjydske krigsdeltageres årsskrift –, Sønderjydske Månedsskrift og forskellige avisartikler. Disse

¹ Oplysningen stammer fra LAA: 56/1 og står at læse i foreningens protokol.

beretninger varierer meget i omfang og kvalitet, men fælles for dem er den lange afstand fra begivenhederne, typisk mere end 30 år.

Andre Kilder

Sønderjyderne i russisk krigsfangenskab havde mulighed for at sende postkort og breve. Derudover førte flere dagbog i så vid udstrækning som det var muligt. En stor del af dette materiale må være bevaret i private hjem og hos samlere. Under mit arbejde har jeg været i kontakt med forskellige samlere og er blevet mødt med varierende imødekommenhed. Det forholder sig sådan at dem der ville hjælpe, ikke kunne og dem der kunne, ikke ville. Derfor bygger denne opgave kun på trykte kilder og arkivmateriale.

Den Danske Litteratur

Om de sønderjyske krigsfanger i Rusland er der ikke skrevet videre. I enkelte værker finder man kortere overordnede stykker om krigsfangerne, f.eks. i "Sønderjyder i den store krig 1914-18" af Niels H. Kragh-Nielsen og i "Sønderjyllands Historie fremstillet for det danske Folk" bind 5. Det tætteste man dog kommer på en egentlig samlet fremstilling om de sønderjyske krigsfanger er den tidligere omtalte "I Gerning og Sandhed" af Bent Rasmussen, søn af N. H. Rasmussen. Bogen er en fortælling om faderens arbejde for de sønderjyske krigsfanger i Frankrig, England og Rusland og bogen bygger som sagt på faderens efterladte ting der i dag ligger på Rigsarkivet i København. Bogen fortæller først og fremmest om det store arbejde faderen i Danmark gjorde for de sønderjyske krigsfanger. I afsnittet om krigsfangerne i Rusland omtales hovedsageligt de fanger der kom i den danske lejr i Jurjev-Polskij og deres skæbne da det var dem N. H. Rasmussen først og fremmest arbejdede på at hjælpe.

Faktisk findes der stort set ingen videnskabelig litteratur om sønderjyske soldaters bedrifter og skæbne i den første verdenskrig. Det må siges at være lidt underligt da første verdenskrig faktisk er den krig hvor der, i hvert fald siden Napoleonskrigene, er faldet flest danskere, dog med den ikke uvæsentlige detalje at de ikke var danske statsborgere². Den detalje indeholder nok også den største del af forklaringen på den manglende forskning. Danmark var neutral under første verdenskrig og da hele Danmark 25 år senere blev besat, gled sønderjydernes skæbne ud af folks bevidsthed, den blev et lokalt fænomen. Anden verdenskrig blev århundredets store begivenhed.

² På monumentet over faldne danskere under første verdenskrig i Mindeparken i Århus er der indhugget 4.140 navne på danskere og dansksindede sønderjyder. Under anden verdenskrig faldt der 376 danske modstandsfolk og ca. 2.000 danskere i tysk krigstjeneste. Til det tal skal så lægges civile ofre, sejlere og soldater i allieret tjeneste, men det tal er næppe på over 1.000. I 1864 og under Treårskrigen 1848-1850 faldt der hhv. 3.151 og 2.128 mand på dansk side. Kilder: Niels Arne Sørensen: Den Store Krig, s. 10-11, Claus Bundgård Christensen m.fl.: Under hagekors og Dannebrog, s. 494, Axel Liljefalk m.fl.: Vor sidste kamp for Sønderjylland, s. 529, Bjørn Svensson: Opgør med fjendebilleder, s. 25.

I Sønderjylland forholdt det sig ikke sådan, snarere lige omvendt. Her blev første verdenskrig og genforeningen ved med at stå som de store begivenheder, sikkert fordi at denne krigs konsekvenser var så meget større for Sønderjylland end de tilsvarende for anden verdenskrig. Dette bekræftes af det store antal af erindringer og fortællinger der er skrevet om disse år.

Alligevel har de sønderjyske historikere ikke skrevet meget om krigsårene. Forskningen i det sønderjyske spørgsmål er koncentreret om nationalitetskampen 1864-1920, men da alt nationalitetsarbejde lå stille i krigsårene, er der simpelthen her et stort hul. Det er betegnende at dr.phil. Troels Finks to hovedværker om Sønderjylland, ”Båndene Bandt”, om forbindelserne over kongedømmet 1864-1914 og ”Da Sønderjylland blev delt”, om konflikterne i forbindelse med genforeningen 1918-1920, netop udelader krigsårene.

I ”Haandbog i det slesvigske spørgsmaals historie” og dens tyske modstykke, ”Handbuch zur Schleswischen Frage”, findes der samlede fremstillinger om Sønderjylland under verdenskrigen, men her fokuseres der på de hjemlige forhold, f.eks. interneringen af de sønderjyske ledere ved krigsudbruddet og levnedsmiddelsituationen i løbet af krigen. Når de sønderjyske krigsdeltagere behandles er det mere overordnet f.eks. spørgsmålet om deserteringer og om sønderjyderne blev behandlet dårligere end deres tyske soldaterkammerater ved fronterne.

I et enkelt værk ”Sønderjylland under Verdenskrigen” fra 1916 af Vilhelm la Cour, findes et længere afsnit med titlen ”Ved Fronterne”. Da bogen jo af indlysende grunde kun behandler de to første krigsår og tilmed er skrevet på grundlag af det spinkle materiale der kunne fremskaffes i Danmark under krigen, må fremstillingen siges at have væsentlige mangler, hvilket forfatteren da også selv understreger i indledningen. Forfatterens understreger dog også i indledningen at bogen ikke har et historisk formål: ”...det er mit Håb, at jeg gennem Bogen må få Lykke til at vække Sansen for vore Landsmænds drøje Kår, Medfølelsen for deres dybe Lidelse, Ærbødigheden for deres faste og tavse Måde at bære den på og Håbet om en fri og lys Tilværelse, når deres Kalk engang er tømt.”³ Bogen har således sine begrænsninger.

Efterhånden er der dog kommet et par bøger om sønderjyske krigsdeltagere, men de må dog siges at være detailstudier over specifikke underemner, nemlig Svend Falkner Sørensens ”Faneflugt?” om sønderjyske soldaters deserteringer til Danmark og Anton Marckmanns ”Ofrene fra den store krig 1914-1918” om de sønderjyske krigsinvalidernes skæbne⁴. Herunder må også regnes den mængde af artikler om Sønderjylland under første verdenskrig i tidsskrifter som Sønderjysk Månedsskrift og Sønderjyske Årbøger.

Når man som mig sætter sig ned og skriver om sønderjyske soldater i første verdenskrig føler man

³ Vilhelm la Cour: Sønderjylland under verdenskrigen, s. 8.

⁴ Det bør nævnes at i skrivende stund er den første samlede udgivelse om Sønderjylland under første verdenskrig under udgivelse af Historisk Samfund for Sønderjylland.

stærkt manglen på et overordnet værk om sønderjyderne ved fronterne. De mere perifære spørgsmål der altid dukker op, f.eks. hvordan de sønderjyske soldater var fordelt på de forskellige regimenter, ville blive besvaret i et sådant værk. I stedet skal man selv ud og søge svarene, hvad der både tager tid og kræfter.

Den Udenlandske Litteratur

Niels Arne Sørensen skriver i sit værk om første verdenskrig "Den Store Krig" fra 2005 at "Krigsfangernes historie langt om længe er kommet i søgelyset"⁵. Han nævner bl.a. den israelske historiker Alon Rachamimovs "POWs and the Great War" fra 2002 som et eksempel på dette. Rachamimovs bog er, som de fleste bøger om krigsfangenskab på østfronten, et forsøg på at skildre først og fremmest de østrig-ungarnske krigsfangers vilkår på østfronten, fra start til slut. At fokus er på østrig-ungarerne må siges at være ganske naturligt, da det var dem der var langt flest af i de russiske fangelejre: 2.1 million østrig-ungarere mod 167.000 tyskere, der var den næststørste gruppe⁶. Man fristes til at bemærke at tallene også siger en hel del om hvilket af de to lande krigen gik bedst for.

En anden nyere bog der skildrer fangernes vilkår er Reinhard Nachtigals "Rußland und seine österreichisch-ungarischen kriegsgefangenen (1914-1918)". Mens Rachamimovs først og fremmest bygger på forskellige samlede fremstillinger og østrigske arkiver, inddrager Nachtigals meget russisk arkivmateriale. En anden forskel er at Rachamimovs bog har sit fokus på fangeskabet set fra "fangehøjde" mens Nachtigal ser mere overordnet og statistisk på krigsfangerne. Tilsammen danner begge bøger dog et ganske godt billede af hvordan det var at være østrig-ungarnsk krigsfange i Rusland. Problemet med disse to bøger er selvfølgelig også at det netop er østrig-ungarerne og ikke sønderjyderne de beskriver. Bøgerne er derfor først og fremmest gode at bruge som en slags målestok der kan bruges til at sætte de sønderjyske krigsfangers skæbne i perspektiv.

Om krigen på østfronten og den russiske revolution er der skrevet mangt og meget. Da det ikke er disse områder dette speciale skal handle om, har jeg kun brugt enkelte fremstillinger om emnerne. Om krigen på østfronten har jeg brugt Norman Stone: "The Eastern Front 1914-17" og til belysningen af den russiske revolution og den efterfølgende borgerkrig har jeg først og fremmest brugt Orlando Figes' "A Peoples Tragedy", dog sammen med enkelte andre, mere specifikke, værker.

Til sidst bør Elsa Brändströms bog, "Bland Krigsfångar", nævnes. Brändström, af fangerne kaldt for "Sibiriens Engel", var under verdenskrigen udsendt af Svensk Røde Kors til at holde opsyn med forholdene i fangelejrene. Det kom der så bagefter en bog ud af der er et interessant og samtidigt

⁵ Niels Arne Sørensen: Den Store Krig, s. 425.

⁶ Alon Rachamimov: POWs and the Great War, s. 39.

blik ind i det humanitære arbejde der blev gjort for at mildne krigsfangernes skæbne. Elsa Brändström besøgte også lejre hvor der sad sønderjyder, bl.a. den berygtede lejr i Sretjensk.

Om Krigsfangerne

Hvem var de?

Begrebet ”sønderjyder” var ikke nogen entydig størrelse i årene 1914-18. Dengang dækkede det nemlig ikke som i dag de mennesker der er hjemmehørende i området mellem Skelbækken og Kongeåen, men var det danske ord for indbyggerne i området mellem Kongeåen og Ejderen og derfor også et politisk ladet begreb. Der bør derfor knyttes et par kommentarer til hvem det egentlig er denne opgave omhandler:

I Sønderjylland under den tyske tid var der selvfølgelig en del af befolkningen der var dansktalende og en del der var tysktalende. Den tysktalende del var især embedsmandskredsene og indvandrere sydfra, mens dansk især blev talt blandt bønderne. Samtidigt med at Sønderjylland var delt af det sproglige skel, fandtes der også en skel mellem *sindelaget*, som enten dansk eller tysk. Det er vigtigt at bemærke at sproget og sindelaget ikke nødvendigvis var det samme så man kunne altså sagtens være dansktalende, men tysksindet. Dette fænomen var i Europa ikke noget sjældent syn i årene op til første verdenskrig, hvor det snarere hørte til undtagelsen end reglen at folkeslagenes grænser fulgte staternes.

Det var disse to kriterier, sindelaget og sproget, man definerede sig selv ud fra. De samme skel delte selvfølgelig også krigsfangerne i fangenskabets. Tydeligvis var sprogskellet i fangenskabets stærkere end sindelaget; dansktalende fandt naturligt sammen også selv om sindelaget skilte dem. Den eneste undtagelse er fra lejren i Pavlovo Posad i vinteren 1915-16 hvor Frits Clausen i fangenskabets forsøgte at føre nationalitetskampen videre. Både N. H. Rasmussen, der satte Frits Clausen på plads i 1916, og foreningen for forhenværende krigsfanger i Rusland, der på et tidspunkt havde en tysksindet som næstformand, kiggede ikke på sindelaget, men på sproget.

Det bør også bemærkes at den nuværende grænse der blev skabt i 1920 ikke fandtes under første verdenskrig, hverken fysisk eller som begreb, på nær hos ganske få mennesker. Derfor giver det ingen mening at bruge den til afgrænsning i denne opgave, da folk fra f.eks. Flensborg sagtens kunne (og stadig kan) være dansktalende. Desværre komplicerer det opgaven og især afgrænsningen betydeligt, da faktisk al litteratur og alle pålidelige tal om dansksindede eller -talende krigsdeltagere under første verdenskrig kun omhandler folk fra Nordslesvig⁷.

Det nærmeste man kommer på en egentlig definition af hvem denne opgave handler om er altså: ”Dansktalende personer, hjemmehørende syd for Kongeåen der faldt i russisk krigsfangenskab under den første verdenskrig”.

⁷ Som eksempler kan nævnes Svend Falkner Sørensen: *Faneflugt?* og Anton Marckmann: *Ofrene fra den store krig 1914-1918*. Se *Sønderjyske Årbøger* 1990, s. 167-174.

Hvor mange?

I alt deltog ca. 30.000 mænd fra det område der idag er Sønderjylland i første verdenskrig. Langt fra alle var dog dansksindede eller dansktalende og det var de færreste der blev sendt til østfronten.

I ”Handbuch zur Schleswigschen Frage” anslår Karl Alnor ud fra studier af mindetavler at 51% af de faldne fra Nordslesvig havde dansk sindelag, 46% tysk og resten ubekendt. Jørgen Kühl og Jens Ødegaard har dog sat væsentlige spørgsmålstejn ved dette tal der da også virker usædvanligt lavt, især sammenholdt med det faktum at der ved afstemningen i 1920 i Nordslesvig var ca. 75% der stemte på Danmark⁸. Af disse 30.000 anslår Karl Alnor at der faldt mindst 5.136⁹, hvad der også må siges at være det mest troværdige tal.

Det vides ikke hvor mange af de 30.000 der kæmpede ved østfronten, men tilgængæld vides det ret præcist hvor mange der faldt derovre. Anton Marckmann har ved en undersøgelse af 1.123 sønderjyder der faldt i de tyske styrker under første verdenskrig, fundet ud af at 14,3 % af dem faldt på østfronten, men da der ved 8,6 % af de faldne ikke oplyses dødsted, må man sige at tallet nok ganske præcist er 15 %¹⁰. Altså faldt omkring 780 mænd fra Sønderjylland på østfronten.

Man kan dog ikke derudfra automatisk slutte at 15% af de indkaldte sønderjyder også gjorde tjeneste på østfronten. Dødeligheden har sandsynligvis ikke været så høj der som på vestfronten. Østfronten var ikke lige så fastlåst som vestfronten, hvor resultatet af forsøgene på at gennembryde fronten blev de store opslidningsslag der krævede enorme ressourcer, bl.a. i form af menneskeliv. Dette skyldtes at der i øst simpelthen var færre soldater pr. frontkilometer. Derved blev østfronten nemmere at gennembryde ved et koncentreret angreb og derfor kunne der føres bevægelseskrig. Soldaterne på østfronten var desuden selv overbeviste om at vestfronten var et farligere sted at være end østfronten¹¹.

En anden ting der øger usikkerheden er det forhold at regimenterne blev sendt frem og tilbage mellem fronterne alt efter behov. Mange kom således til at gøre tjeneste på begge fronter, men hvor mange var de og hvor skal de så tælles med?

Det er altså stort set umuligt på baggrund af antallet af dræbte at anslå antallet af sønderjyder på vestfronten, men tallet kan dog alligevel godt hjælpe med til bestemme hvor mange der blev taget som krigsfanger. Som det senere skal vise sig er der ingen grund til at tro at sønderjyder deserterede oftere *fra fronten* end tyskere og der er heller ingen grund til at sønderjyder var specielt mere udsatte for tilfangetagelse end den gennemsnitlige tysker. Derfor bør forholdet mellem tilfangetagne og

⁸ Sønderjyske Årbøger 1990, s. 167-174.

⁹ Karl Alnor: Handbuch zur Schleswigschen Frage bd. II, s. 848-853.

¹⁰ Anton Marckmann: Ofrene fra den store krig 1914-1918, s. 81.

¹¹ Se f.eks. Christen P. Christensen: 8 Mand Savnet, s. 32ø.

dræbte sønderjyder og tilfangetagne og dræbte tyskere være nogenlunde ens. Altså kan man ved at finde forholdet mellem antallet af tilfangetagne og dræbte tyskere på østfronten få en konstant der ganget med antallet af dræbte sønderjyder på østfronten skulle give et nogenlunde præcist tal for antallet af mænd fra Nordslesvig der er kommet i russisk krigsfangenskab. Denne fremgangsmåde har kun et problem: Det er ikke lykkedes mig at finde tallet for hvor mange tyskere der faldt på østfronten¹² og derfor har det ikke været muligt at anvende denne metode.

Heldigvis er der dog en anden måde at finde antallet af krigsfanger på. I en tale ved foreningen for tidligere russiske krigsfangers årsmøde i 1958 udtalte formanden Peter Jensen bl.a.: ”Der findes mig bekendt ingen statistik over, hvormange Sønderjyder der har været i russisk krigsfangenskab, men antallet af dem, som vore lister har navne på, ligger tæt op til de 200, og selv om vi ikke har dem alle med, så ligger det virkelige tal nok mellem 250 og 300.”¹³

De lister Peter Jensen her nævner er foreningens medlemslister. Da foreningen for forhenværende krigsfanger i Rusland genetableredes i 1938 havde foreningen 178 medlemmer. Peter Jensen når under udarbejdningen af kartoteket i løbet af 60'erne op på 217 tidligere fanger, inklusive de der døde i russisk krigsfangenskab. Jeg har så selv, ud fra nærlæsning af erindringer og andet kildemateriale kunnet tilføje et par stykker til listen og derved når vi op på 220 sønderjyder der med stor sikkerhed – enkelte kan være gengangere – har været i russisk krigsfangenskab.

Peter Jensens tal virker fornuftigt, men man skal dog holde sig for øje at han anså dødeligheden blandt de tyske krigsfanger som helhed for værende væsentligt højere end den reelt var, helt op mod 40-50% vurderede han det til at være. Peter Jensen var udmærket klar over at sønderjyderne i Jurjev-Polskij blev behandlet bedre end den gennemsnitlige tyske soldat, men da netop ikke alle endte i Jurjev-Polskij, måtte man antage at en del sønderjyder kom til at leve under ”tyske forhold” og for Peter Jensen, der før overførslen til Jurjev-Polskij sad i dødslejren i Strejensk, må ”tyske forhold” have stået som noget aldeles forfærdeligt. I foreningens protokol kan man se at antallet af anslåede døde sættes ned over tid, sikkert som Peter Jensen fik kendskab til beretninger fra andre krigsfanger der kunne fortælle at alle lejre ikke var som Sretjensk.

Krigsfangernes forening var dog ikke de eneste der forsøgte at lave lister over krigsfangerne. Under sit arbejde for at hjælpe fangerne skrev N. H. Rasmussen navnene ned på alle de fanger han kom i kontakt med og på dem han forsøgte at få kontakt med. I N. H. Rasmussens notesbøger står der opført 196 navne på fanger i Rusland som han kontaktede og omkring to tredjedele af disse er gengangere fra foreningens kartotek.

N. H. Rasmussens arkiv har dog også sine svagheder da han som oftest ikke havde andet at gå ud fra

¹² I f.eks. Statistisches Jahrbuch für das Deutsche Reich bd. 42 står opført tabstallene for flåde, hær og luftvåben og desuden de halvårslige tabstal fra vestfronten, men ikke nogen fra østfronten.

¹³ Landsarkivet i Aabenraa (LAA): 56/1

i sit arbejde end en fanges navn. Det er derfor nok tvivlsomt om de alle har haft en tilknytning til Sønderjylland. Tilgængæld medtog N. H. Rasmussen, i modsætning til foreningens lister, også fanger der var hjemmehørende syd for den nuværende dansk-tyske grænse.

Efterhånden begynder der altså at tegne sig et billede der tyder på at Peter Jensens tal ikke er helt ved siden af. Selvom han sandsynligvis sætter antallet af omkomne for højt, mere end opvejes dette af de ekstra navne fra N. H. Rasmussens lister. Derfor er antallet af sønderjyder i russisk krigsfangenskab sandsynligvis et sted mellem 275 og 300 mand.

Hvor mange døde?

Det sidste der er tilbage er så at forsøge at fastslå hvor mange af krigsfangerne der så blev derovre i Rusland. Igen kan man forsøge at fastslå tallet på både en statistisk og på en mere empirisk måde. Det er anslået at 16.000 af de 167.000 tyske soldater der havnede i russisk krigsfangenskab under krigen omkom, altså ca. $9\frac{1}{2}\%$ ¹⁴. Dette tal er dog behæftet med en stor usikkerhed, da der i dette tal ikke er medregnet de mere end 50.000 der ikke vendte tilbage fra fangenskab, men alligevel ikke kunne bekræftes som døde. Procentsatsen for døde øtrig-ungarere og tyrkere i russisk fangenskab er da også væsentligt højere, nemlig hhv. 18 og 20 % og det er sandsynligt at tallet for tyskerne også ligger deromkring.

Hvis sønderjyderne i russisk fangenskab havde samme dødelighed som tyskerne, må man altså gå ud fra at 20 % af de 275-300 sønderjyder omkom i de russiske lejre. Det kan man dog ikke gå ud fra at de har, da de omkring 50 sønderjyder i lejrene ved Jurjev-Polskij og Sarapul fik særbehandling af russerne. Derfor bør man trække dem fra det totale antal fanger inden man finder de 20 %, så bør antallet af omkomne sønderjyder altså ligge på 45-50 mand, dog med en ret stor usikkerhed.

Den anden måde man kan udregne tallet på er at tælle de sønderjyder sammen som det fra kilderne med sikkerhed vides er døde i russisk fangenskab og dertil lægge en vis portion af de der formodes omkomne.

Det lykkedes krigsfangeforeningen at finde navnene på 10 fanger der med stor sikkerhed omkom i russisk krigsfangenskab¹⁵. Hvis man dertil ligger de fanger der er noteret som døde i N. H. Rasmussens notesbøger, når vi op på ca. 15 mand, igen kan forvekslinger forekomme. Dette tal er dog uden tvivl for lavt; de døde krigsfanger har af gode grunde hverken kunnet melde sig ind i foreningen eller skrive til N. H. Rasmussen. Derfor er tallet på hvor mange der omkom om også umuligt at læse sig til ud fra kildematerialet og vi bliver derfor nød til at ty til den usikre statistiske beregning ovenfor. Det bedste bud på antallet af omkomne sønderjyder i russisk krigsfangenskab må derfor være et sted mellem 20-50.

¹⁴ Alon Rachamimov: POWs and the Great War, s. 39.

¹⁵ LAA 56/1

I Kejsereens Nye Klæ'r

”Jetzt geht's los! Wollen wir doch man zeigen, was für Kerls wir sind! Adieu, Fraülein; Wiedersehen!” - Tyske soldater i toget mellem Dagebøl og Flensborg i starten af august 1914.¹⁶

Da første verdenskrig brød ud gik den tyske hærledelses plan ud på først, med den såkaldte *Schlieffen-plan*, at slå Frankrig hvorefter de tyske stridskræfter skulle vendes mod Rusland som man forventede ville være længere om at mobilisere sine stridskræfter. Denne på papiret udmærkede plan overlevede dog ikke mødet med virkeligheden. Den tyske hær blev slået af franskmændene ved Marne og russerne mobiliserede væsentligt hurtigere end man havde regnet med, så dele af den tyske hær blev omdirigeret fra vestfronten til østfronten. Krigen der med den tyske kejsers ord skulle være ”til løvet faldt”, trak ud. De tyske ”Fräuleins” endte med at vente i mere end fire år på deres ”Kerle”.

Som den preussiske konges og den tyske kejsers undersåtter måtte de dansksindede sønderjyder også trække i trøjen, selvom mange selvfølgelig ikke var videre begejstrede for at skulle kæmpe for et land de ikke ønskede at tilhøre. Sønderjydernes rigsdagsmand i Berlin, H. P. Hanssen, hvis politiske linje gik ud på at sønderjyderne i alle andre forhold end det nationale spørgsmål skulle optræde som loyale, preussiske undersåtter, havde i årene op til verdenskrigen vundet flertallet af den sønderjyske befolkning bag sin politik. Hanssens linje blev fulgt og stort set alle mødte under de tyske faner¹⁷. Som Hanssen selv den 11. august 1914 skrev til en kollega i den tyske rigsdag: ”Mobiliseringen er gået glat. Saavidt mig bekendt har ikke en eneste Nordslesviger unddraget sig sin Pligt. Der staar for Tiden 15-16.000 Danske i Hæren.”¹⁸

Sønderjyderne havde gode grunde til at ønske sig fri for at komme i kejsereens klæ'r. Alligevel bør man dog ikke være blind for det forhold at mange dansksindede sønderjyder i 1914, på samme måde som alle Europas unge mænd, gerne ville ud og ”se hvad man duede til” på slagmarken. Claus Eskildsen fra Tønder skriver f.eks. om augustdagene i 1914:

”Krigen – der er jo eventyret, mandens prøve på, hvad han duer til. Vejen til farter i fremmede lande, til heltegerninger, hæder og berømmelse! Krigens begejstringsbølge begyndte at bruse. Jeg skammer mig slet ikke ved at bekende, at den også rørte ved mig. Det var kun de meget blaserte, der ikke følte blodet bruse gennem årene. Jeg har talt med mange danske sønderjyder i denne første krigstid. Deres hjerte var ikke på Tysklands side, men eventyret lokkede også mange af dem. Det var kun naturligt for sunde, raske, ufordævede mennesker. Vi kendte jo ikke krigens sande åsyn.”¹⁹

¹⁶ Vilhelm la Cour: Sønderjylland under Verdenskrigen, s. 57.

¹⁷ Svend Falkner Sørensen: Faneflugt?, s. 16-17.

¹⁸ H. P. Hanssen: Fra Krigstiden, s. 37.

¹⁹ Citeret fra Nils Arne Sørensen: Den Store Krig, s. 65.

Sønderjyderne ville også gerne vise at de var nogen ordentlige ”Kerle”.

Fra Hjem til Front

Ved krigsudbruddet mobiliseredes den tyske hær, dvs. alle de værnepligtige årgange blev indkaldt og sendt ud til deres respektive regiment. De slesvig-holstenske regiment tilhørte 9. armékorps der havde hovedkvarter i Altona. 9. armékorps var en del af 1. armé der udgjorde den højre fløj under indtoget i Belgien og Frankrig. Derfor blev de fleste mobiliserede sønderjyder i 1914 sendt til vestfronten²⁰. Senere da behovet for mandskab blev større østpå, især i tiden fra efteråret 1914 til foråret 1915, blev de fleste nyindkaldte sønderjyder sendt derover. Det var især de ældre årgange der blev sendt i ilden på østfronten²¹. Dette skyldes sandsynligvis hovedsageligt to ting: De iværksatte offensiver i foråret 1915 faldt sammen med at tyskerne begyndte at indkalde landstormen og de der tidligere var erklæret uegnede som frontsoldater, de skrabede altså bunden for reserver. Derefter blev de nyopstillede regiment naturligvis sendt derover hvor der var mest brug for dem, nemlig mod øst. Desuden vurderede den tyske hærledelse at man behøvede det bedste soldatermateriale på vestfronten, og derfor blev ældre soldater og desuden elsass-lothringer, jøder og danskere der var vurderet som ”nationalt upålidelige”, sendt østpå²². Især et regiment lader til at have haft mange sønderjyder, nemlig 223. reserveinfanteriregiment. Det lader i øvrigt til at når der var flere dansktalende i et kompagni blev de sat i samme gruppe, sandsynligvis for at styrke kampmoralen. F.eks. var de 8 sønderjyder i hans kompagni samlet i samme gruppe.²³

Østfronten havde to hovedafsnit. Det første var i området omkring Østpreussen hvor den tyske hær kæmpede mod russerne og det andet længere mod syd i Galizien hvor østrig-ungarerne stod over for den russiske hær. Denne opdeling var dog ikke entydig. Gang på gang blev den tyske hær nød til at komme den østrig-ungarske hær til undsætning efter store østrigske nederlag til russerne og derfor kom mange sønderjyder også til at kæmpe på den galiziske front²⁴.

Krigen på østfronten indledtes i midten af august 1914 med at to russiske armékorps invaderede Østpreussen. Efter at tyskerne indledningsvis trak sig tilbage fra den russiske overmagt, besejrede generalerne Hindenburg og Ludendorff, i slaget ved Tannenberg, først det ene russiske armekorps og dernæst, i det første slag ved de Masuriske Søer, det andet. I februar 1915 angreb tyskerne igen russerne og i vinterslaget ved de Masuriske Søer lykkedes det Hindenburg og Ludendorff at presse russerne helt ud af Østpreussen. I mellemtiden var tingene dog ved at gå helt galt for østrig-ungarerne i Galizien. Russerne var efter flere sejre og mislykkede østrig-ungarske modoffensiver,

²⁰ Niels H. Kragh-Nielsen: Sønderjyder i den store krig 1914-18, s. 6.

²¹ Niels H. Kragh-Nielsen: Sønderjyder i den store krig 1914-18, s. 23.

²² Christoph Jahr: Gewöhnliche Soldaten, s. 263.

²³ Christen P. Christensen: 8 Mand Savnet, s. 7.

²⁴ Kort over hhv. Østfronten og fangelejrene i Rusland er vedlagt s. 81-82.

rykket langt ind i Østrig og tyskerne iværksatte derfor i maj 1915 en ny offensiv med de formål at lette presset på de østrig-ungarnske styrker. Offensiven lykkedes over al forventning, den russiske front gik simpelthen i opløsning og stabiliserede sig først igen i september, 400 kilometer længere mod øst. Derefter var der, på nær en mislykket russisk offensiv i foråret 1916, indtil sommeren 1917 stort set roligt på det tyske afsnit af østfronten. Mod syd iværksatte den russiske general Brusilov derimod i sommeren 1916 en storstilet offensiv der truede med at knække østrig-ungarerne der igen måtte reddes ud af kniben af deres tyske allierede²⁵.

Det var først og fremmest ved ovenstående slag og offensiver at sønderjyderne blev taget til fange. Det har kun været muligt at fastslå tilfangetagelsestidspunktet for en brøkdel af de sønderjyske fanger, men her er tendensen tilgængelig klar: Der blev taget flest sønderjyder til fange i løbet af det mest dramatiske år på østfronten, nemlig 1915. Derudover kan man også konstatere at de fleste fanger taget i 1915 blev taget ved vinterslaget ved de Masuriske Søer i februar-marts 1915 og ved den store sommeroffensiv i maj-september 1915²⁶.

Tilfangetagelsen

Christian Lorenzen, der blev taget til fange den 10. september 1915 i forbindelse med slutningen på den tyske efterårsoffensiv, beskriver sin tilfangetagelse på følgende måde:

”Den 10. september laa vi ved Floden Kotwa i Nærheden af Byen Skidel. Her havde Russerne dæmmed Floden op, saa der var store Oversvømmelser. Efter at have faaet Egnen sat under Vand, foretog de om Aftenen et Angreb. Vi maatte efter en kort Fægtning trække os tilbage bag Byen og Russerne besatte vore Skyttegrave. Ved et Modangreb tog vi dem dog til Fange. Da det igen var bleven roligt, gik jeg ned til Floden for at hente mine Sager. Jeg havde faaet fat i dem og vilde til at gaa tilbage, da der var en, som greb mig i Benet. Det viste sig at være en Russer, og da han havde flere Hjælpere i Nærheden, maatte jeg følge med i Fangenskab. Russerne havde ryddet den nu overflødige Dæmning bort, Vandet i Floden var sunket, saa vi kunde vade over. I de russiske Skyttegrave blev jeg godt modtaget. Der kom straks en Russersoldat og gav mig et Stykke Brød og et Stykke Kød.²⁷”

Selvom denne tilfangetagelse kan virke lidt tilfældig, er den også et ganske godt eksempel på en typisk tilfangetagelse og på den tyndt besatte frontlinje på østfronten. Christian Lorenzen var næppe gået ned til floden hvis det havde været ved vestfronten.

Oftest var det i forbindelse med et succesfuldt russisk angreb eller i forvirringen efter et modangreb at fangerne blev taget. Faktisk er det jo et grundvilkår ved en tilfangetagelse at soldaterne må være i umiddelbar nærhed af hinanden og at den ene part derefter af en eller anden grund finder det udsigtsløst at fortsætte kampen. Som statistikken over tilfangetagelsestidspunkterne også viser, så

²⁵ Foregående stykke bygger på Nils Arne Sørensen: Den Store Krig, s. 76-80, s. 105-115 og s. 247-254

²⁶ Se Bilag 1: Tilfangetagelsestidspunkt

²⁷ DSK Årbog 1944, s. 82-83.

var det når fronterne rykkede sig at fangerne blev taget.

Ikke alle blev dog så godt modtaget af russerne som Christian Lorenzen. I det øjeblik soldaterne var taget til fange afhang deres skæbne af fangevogternes lune og humør. En anden sønderjyde, Victor Birkedal, fortæller om sin tilfangetagelse efter et lokalt russisk modstød under sommeroffensiven i Galizien: ”Da de naaede helt hen til mig, hævdede den sortskeggede Soldat pludselig Geværet, samtidig med at han sagde noget til de to andre, men den usaarede skubbede Geværet til Side, og jeg undgik Døden dengang.²⁸” Forud for dette var Victor Birkedal blevet såret i låret under forsøget på at nå tilbage til de tyske linjer.

Umiddelbart efter deres tilfangetagelsen afleverede Viktor Birkedal ”sit gode Sønderborg-Ur” og en lommekniv til sine fangevogtere for at formilde dem lidt. De fleste sønderjyder måtte dog aflevere deres værdigenstande på en mindre frivillig måde. Christian Lorenzen skriver: ”Jeg maatte aflevere alt, hvad jeg havde i Lommerne, Breve, Lommetørklæde o. s. v., endog mit Ur tog man fra mig, og jeg saa det aldrig igen.²⁹”

På trods af dette blev sønderjyderne dog behandlet godt i tiden umiddelbart efter de blev taget til fange. Sårede soldater blev sendt på lazaret medmindre deres sår ikke var hindrende for den videre transport. I hvert fald er det få sønderjyder der har noget videre at udsætte på deres fangevogtere. Selvom det ikke nævnes i nogen af kilderne er det nu alligevel sandsynligt – pga. fortællinger som Birkedals ovenfor – at enkelte sønderjyder er blevet skudt i forbindelse med tilfangetagelsen. Fortællinger som Anton Buddes tyder også på det, selvom det har været undtagelsesvis det er sket. Han blev stukket ned med en bajonet umiddelbart efter tilfangetagelsen fordi han ikke havde smidt sin patronstaske³⁰. Det er dog ikke så underligt at dem det skete for ikke har efterladt sig nogen beretninger.

Desertører og Overløbere

En anden måde man kunne komme i krigsfangeskab på var at løbe over til fjenden. Dette var dog oftest nemmere sagt end gjort da det langt fra var ufarligt. Der foreligger ikke nogen beretninger fra tidligere sønderjyske krigsfanger der løb over til fjenden ved østfronten. Dette er interessant da sønderjyderne, i modsætning til deres tyske kammerater, ikke havde større samvittighedsgrunde til at skjule at de var desertører. Fangenskab var for mange den lykkeligste slutning på deres karriere som frontsoldater. Dette betyder dog ikke at overløb ikke fandt sted. Claus Eskildsen, under krigen skriver ved staben i 266. reserveinfanteriregiment, skriver f.eks. i sine erindringer fra verdenskrigen at ”En Dag maa vi melde, at to Mand er er løbet over til Russerne”. Det mest sandsynlige er dog at

²⁸ Christen P. Christensen: 8 Mand Savnet, s. 62.

²⁹ DSK Årbog 1944, s. 83.

³⁰ Brev fra Anton Budde til Peter Jensen 19/4-66. LAA, 56/2.

de sønderjyder der ønskede at desertere ventede til de kom hjem på orlov for så at løbe over grænsen til Danmark. Af omkring 2.500 sønderjydske soldater der deserterede, valgte langt de fleste at gøre det på denne måde³¹. Claus Eskildsen skriver da også umiddelbart efter ovenstående citat at ”To Sønderjyder, en dansk- og en tysksindet, vender ikke tilbage fra deres Orlov, men søger over til de danske Kødgryder.”³²

Det er sandsynligt at sønderjyderne oftere deserterede end rigstyskere. I hvert fald deserterede medlemmerne af en anden national minoritet i den tyske hær, nemlig elsass-lothringerne, tre gange så ofte som rigstyskere³³. Selvom forholdene for elsasserne ikke kan overføres direkte til sønderjyderne – f.eks. var det land de ønskede at tilhøre, Frankrig, i modsætning til Danmark i krig med Tyskland – giver det et stærkt fingerpeg om at nationale minoriteter *var* mere upålidelige som kejserens soldater end deres tyske kolleger. En anden vigtig pointe er dog at langt de fleste elsassere valgte at løbe over grænsen til Schweiz, ligesom sønderjyderne løb over grænsen til Danmark. Deserteringer fra fronten var en utroligt farlig affære og som desertør i ingenmandsland var man helt alene med fjender på begge sider. Det er blevet vurderet at chancen for at komme over til fjendens frontlinje i levende live på denne måde var mindre end 50%³⁴. Det tal varierer sikkert alt efter forholdene, men at løbe over til fjenden må siges at være den mest ekstreme måde at desertere på.

En anden faktor der spillede ind på soldaternes lyst til at desertere, var det at der blandt de tyske soldater florerede historier om de grusomheder russerne begik mod deres fanger. En sønderjysk soldat på østfronten skriver f. eks. i 1915 hjem til sine forældre: ”Dagen før Kampen toges en Junker af vort Regiment til Fange af Kosakkerne. Han var en Svoger til Løjtnant H. – ligeledes af vort Regiment. Dagen efter fandt man hans Lig. Kosakkerne havde skudt ham, efter først at have taget ham usaaret til Fange. Han havde faaet en Kugle gennem Hovedet og en gennem Hjertet.” Man skulle så tro at sønderjyden havde fået en skræk i livet for russisk krigsfangenskab, men et par linjer længere nede fortsætter han: ”Man behøver ikke at være bange for at falde i Hænderne paa russiske Infanterister, men Kosakkerne er et Røverfolk.”³⁵ Frygten for kosakkerne var ikke noget særtræk for denne sønderjyske soldat, men almindelig blandt tyske soldater og sådan set også blandt de russiske. Om den så også var begrundet er nok mere tvivlsomt.

Det har tidligere været et åbent spørgsmål om Frits Clausen løb over til russerne³⁶. Det har heller ikke været muligt for mig at fastslå hvorvidt han gjorde det, men der bør knyttes et par

³¹ Svend Falkner Sørensen: Faneflugt?, s. 25-26.

³² C. Eskildsen: Østfront – Vestfront, s. 129.

³³ Christoph Jahr: Gewöhnliche Soldaten, s. 254.

³⁴ Alon Rachamimov: POWs and the Great War, s. 33.

³⁵ Harald Nielsen (red.): Sønderjydske Soldaterbreve, s. 173.

³⁶ John T. Lauridsen: Dansk Nazisme 1930-45 – og derefter, s. 111.

bemærkninger til hans tilfangetagelse. Frits Clausen blev taget til fange et sted i nærheden af floden Bobr i russisk Polen i slutningen af februar 1915³⁷, altså i forbindelse med Vinterslaget ved de Masuriske Søer. Russerne havde startet en modoffensiv og forsøgte netop på dette tidspunkt at kaste tyskerne væk fra Bobr, hvad der også lykkedes den 27. februar³⁸.

Det er nok ikke forkert at antage at det farligste tidspunkt at løbe over til fjenden på er midt under en offensiv. Frontsoldaterne er på dette tidspunkt kampberedte og klar til at skyde på alt hvad der rør sig. Det er meget tvivlsomt om det var det Frits Clausen gjorde. Mere sandsynligt er det – hvis han altså i det hele taget deserterede – at han har ”trykket sig” under et russisk angreb, altså med vilje er blevet tilbage mens de andre flygtede fra russerne. Muligheden lader i hvert fald til at have været der ved Bobrfloden, men den kræver dog at man har et køligt overblik, noget der sjældent ses i en forvirret kampsituation.

Den udpræget dansksindede Frits Clausen har næppe været en person man kunne forvente ville kæmpe for kejseren til sidste patron. Men derfra og så til at løbe over til fjenden er der en lang og glidende overgang og det er sandsynligvis her et sted at Frits Clausen og en del andre sønderjyder befinder sig.

Til Opsamlingslejren

I tiden lige efter tilfangetagelsen blev fangerne transporteret bag fronten til en midlertidig opsamlingslejr for krigsfanger, ofte lå den sammen med en russisk forbindingsplads. Her kunne det forekomme at soldaterne blev afhørt af en russisk officer. Da kun ganske få dansktalende sønderjyder var officerer var det naturligvis ret begrænset hvad der kunne komme ud af disse afhøringer.

Efter et hurtigt måltid mad og måske en forbindelse blev sønderjyderne sendt afsted igen. Denne gang var målet de store centrallejre for fanger, ved enten Moskva eller Darnitsa ved Kiev i Ukraine. Dette betød at krigsfangerne blev sendt ud på en lang march, fra fronten til en togstation hundreder af kilometer væk hvorfra de så kørte det sidste stykke med tog. De sårede blev transporteret på åbne vogne. En enkelt sønderjyde fortæller dog at de marcherede hele vejen fra Galizien til Kiev, hvilket tog en hel måned³⁹. Disse marchkolonner blev større og større efterhånden som de nærmede sig målet og andre kolonner sluttede sig til. På marchen solgte fangerne alle de værdigenstande de havde tilbage efter den indledende visitering. Vielsesringe, ure, piber og pikkelhuer blev alt sammen solgt til russerne for at få penge til mad. Den købte mad blev om sommeren og efteråret suppleret med stjalne kartofler fra bøndernes marker.

³⁷ John T. Lauridsen (red.): Føreren har ordet!, s. 125.

³⁸ Om kampene i februar 1915 se Fritz Klein m.fl.: Deutschland im ersten weltkrieg bd. 2., s. 72-73.

³⁹ Christen P. Christensen: 8 Mand Savnet, s. 62.

Under denne march fandt krigsfangerne som oftest sammen i grupper efter deres nationalitet og sønderjyderne var ingen undtagelse. Denne march og det senere ophold i opsamlingslejren, var stort set den eneste mulighed fangerne havde for at sikre sig selskab af landsmænd i det senere fangenskab. Næsten alle de sønderjyder der har efterladt sig beretninger fandt landsmænd på denne march eller i opsamlingslejrene, men at det ikke lykkedes for alle ses af at enkelte sønderjyder, f.eks. Nis Nissen⁴⁰, kom til at gennemleve et helt fangenskab uden selskab af en eneste landsmand. Den opsamlingslejr de fleste af de sønderjyder der har efterladt sig beretninger kom til var Darnitsa, selvom Pastor Jensen oplyser at de fleste af fangerne i Jurjev-Polskij havde siddet nær Moskva. Egentligt er det lidt misvisende at kalde Darnitsa for en lejr da det indtil november 1915 nærmest bare var en stor mark med pigtråd omkring, uden nogen som helst barakker til beboelse. Om natten rykkede krigsfangerne derfor sammen om store bål for at holde varmen.

I disse store centrallejre blev krigsfangerne for første gang registrerede af russerne. Hver fange skulle fortælle sit navn og rang og derudover ofte fødselsdato, bopæl og regiment. Disse oplysninger blev så videregivet til Røde Kors der derefter formidlede videre kontakt til fangernes hjemegn. Ofte fik fangerne også lov til at sende et kortfattet, ofte fortrykt, postkort til deres familie fra lejren. Til slut blev fangerne sorteret efter nationalitet og om denne sortering skriver Jens Henriksen:

”Jeg blev hurtigt [efter ankomsten] sat ind i vor Stilling af Jes Ravn, der fortalte, at da han var ankommet til Lejren, var han blevet opmærksom paa en helt ung Sønderjyde, der holdt sig stift i Hælene paa en Mand, hvis Kasket vidnede om, at han betød noget i Lejren. Det var en Elsasser, der var i Gang med at faa sine Landsmænd skilt fra den tyske og østrigske Flok, og Sønderjyden var Hans Christiansen fra Toftlund, der uden at vige fra Elsasseren søgte at gøre ham begribelig, at han var fra Nordslesvig og var Dansker, og at han som Følge deraf ikke vilde være sammen med Tyskerne.

Det maa Elsasseren have syntes, at der var Ræson i; det viste sig forøvrigt, at han ikke var ukendt med at der fandtes et slesvigsk Spørgsmaal; han tog sig ogsaa af Nordslesvigernes Sag og fik hos Lejrkommandanten, som han maa have haft nær Forbindelse med, udvirket at ogsaa Nordslesvigerne skulde skilles fra. Naar Fangerne derefter blev stillet op lød Ordren: ”Elsass-Lothringere og Nordslesvigerne: rechts heraus!”⁴¹”

Denne nationalitetsopdeling var ikke uvæsentlig, da russerne gjorde forskel på fangerne. De fanger der tilhørte de slaviske folkeslag, f.eks. serbere og tjekker, blev af russerne sendt til lejre i europæisk Rusland, hvorimod ungarere og tyskere (herunder også tyske østrigere) blev sendt til lejre i Sibirien. Allerede i november 1914 beordrede den russiske overkommando, *Stavka*, at slaver og elsasser skulle modtage de bedste boliger og den bedste forplejning⁴². Derudover skulle de nyde en større frihed end andre. Sønderjyderne kunne altså, hvis de som Jens Henriksens gruppe gjorde opmærksomme på deres nationalitet, opnå at blive placeret i gruppen af privilegerede fanger, men

⁴⁰ Nis Nissen er forfatter til ”En Sønderjysk Landmands Krigserindringer”.

⁴¹ Almanak for Nordslesvig 1939, s. 64.

⁴² Alon Rachamimov: POWs and the Great War, s. 93.

det lader ikke til at russerne af sig selv tog sønderjyder fra.

Det er dog et åbent spørgsmål hvor stor en fordel det egentligt var at være en sådan privilegeret fange og Alon Rachamimov sætter væsentlige spørgsmålstejn ved det⁴³. Generelt må det nok siges at de lokale forhold som f.eks. hvor rigelig maden var, kommandantens lune og adgangen til rent drikkevand var vigtigere for fangernes velbefindende end et direktiv fra Moskva. Kun én indiskutabel fordel var der ved at sidde i europæisk Rusland: Det var langt nemmere at komme hjem efter freden i 1918.

Hvis man ser isoleret på sønderjyderne er der dog ingen tvivl om at de der blev udpeget som privilegerede fanger havde bedre forhold end dem der ikke gjorde. Der døde simpelthen færre sønderjyder i lejrene i europæisk Rusland end i Sibirien. I Jens Henriksens gruppe der blev sendt til en skovhuggerlejr ved Sarapul, vest for Ural, døde kun en enkelt.⁴⁴

Togtransporten

Fra Darnitsa eller Moskva afgik togene så med fangerne til en mere permanent lejr. Transporten til denne lejr foregik for det meste i en *teplushka*, en ombygget kreaturvogn. Teplushkaen var indrettet med skydedøre midt for i begge sider. I vognens ender var der så to eller tre lag brædder der fungerede som køjer hvorpå fangerne kunne sove. I midten af vognen, mellem skydedørene, var der som oftest en ovn som skulle varme vognen op. Enkelte sønderjyder fortæller at de kørte i en *teplushka* uden ovn⁴⁵. Under taget var der hele vejen rundt lemme der kunne åbnes så man enten fik lidt udluftning eller mulighed for at nyde udsigten under turen.

Denne vogn var så krigsfangernes hjem i al den tid transporten til lejrene varede, ofte mere end en måned, alt efter rejsens mål. Krigsfangetransporterne ikke var noget eksprestog og toget holdt tit stille. Desuden var transporten ikke nogen dans på roser, mange blev syge og kom på lazaret.

Mathias Høeg skriver derom: ”Vi lider alle mere eller mindre af Rejsens Besværligheder, og vi er forkølede. I Ansigterne ser vi ud, som havde vi været paa Fedekur i længere Tid. Det er dog Underernæring, der er Skyld i, at vi ser saadan ud.[...] Vi er alle ved at bukke under af Sygdom; underernæret som vi er, har Sygdom let Spil med os. Mange har Hoste, særlig blandt Ungarerne er det galt. De ligner Skeletter, vandrende Spøgelse.”⁴⁶

Som antydnet ovenfor var forplejningen tit mangelfuld. Ved nogle stationer, især i europæisk Rusland, var der organiseret madlavning til fangerne og hvis der ikke var, blev der udleveret forplejningspenge. Det var bare ikke ved alle stationer der var noget at købe og fangerne måtte

⁴³ Alon Rachamimov: POWs and the Great War, s. 93-97.

⁴⁴ Almanak for Nordslesvig 1939, s. 77. Se afsnittet om lejren i Sarapul.

⁴⁵ DSK årbog 1944, s. 85-86.

⁴⁶ Mathias P. Høeg: Jeg har ikke flere patroner s. 54.

derfor sulte.⁴⁷ Tilgængæld sørgede fangerne så for at stjæle ekstra portioner når forplejningen var gratis.

Under transporten blev fangerne på enkelte stationer talt op, hvilket ofte mandede ud i en stor forvirring når tallene ikke passede. Et andet resultat af dette system var at døde og syge fanger kun måtte forlade toget på de stationer hvor fangerne skulle optælles⁴⁸. For en sønderjyde der blev syg på rejsen må det have været et svært at skulle vælge mellem at skilles fra sine kammerater, måske se dem for sidste gang, eller at lade sig indlægge på lazarettet.

Kortspil, sang og dagdrømmerier blev brugt til at få tiden til at gå med, men i længden blev rejsen med dens uvished og de tætte forhold en anstrengelse for nerverne. Et enkelt fornøjeligt afbræk i turen som stort set alle beskrivelser nævner er turen rundt om Bajkalsøen med dens over 40 tunneller.

Når målet endeligt blev nået og fangerne beordret til at stige ud, var det en lettelse. De fleste lejre, i hvert fald de større, lå i nærheden af jernbanestationer, men aldrig helt tæt på, dog med undtagelse af opsamlingslejrene. Mange fanger nævner at man skulle gå f.eks. tre *verst* – et russisk længdemål på lidt over en kilometer – fra banegården til lejren. Planen for i hvilke lejre fangerne blev fordelt kendes ikke, muligvis var deres skæbne planlagt allerede i opsamlingslejrene og muligvis blev fangerne bare sat af hvor der nu en gang var plads til dem. Derefter begyndte livet som krigsfange for alvor.

⁴⁷ Mathias P. Høeg: Jeg har ikke flere patroner s. 43-44.

⁴⁸ Mathias P. Høeg: Jeg har ikke flere patroner s. 51.

I Lejrene

I de første år af krigen, indtil omkring sommeren 1916, var togrejsens endemål som oftest en af de store lejre i Sibirien, f.eks. Tjita, Dauria eller Nikolsk-Ussurisk, hver med mere end 10.000 krigsfanger. Efterhånden indså russerne dog at der var et stort ubrugt arbejdspotentialt i krigsfangerne og senere hen blev fangerne som oftest sendt i arbejdslejre direkte fra opsamlingslejrene. I løbet af 1916 blev de arbejdsduelige fanger desuden overført fra de sibiriske lejre til arbejdslejre, typisk i europæisk Rusland. Sønderjyderne havde dog fra november 1915 også muligheden for at komme i en særlig dansk fangelejr, først i Pavlovo Posad, senere i Jurjev-Polskij. Indkvarteringsforholdene varierede meget, men typisk boede fangerne i de store fangelejre i barakker af forskellig slags. I Nikolsk-Ussurisk, f.eks., boede fangerne i tidligere kasernebygninger af sten, mens man andre steder boede i noget der mest af alt mindede om jordhuler, barakker der var halvt nedgravede og tillige halvt dækkede med jord.

Fangelejre i Rusland var under første verdenskrig langt fra nogen ensartet størrelse. Snart sagt alle forhold – klimatiske, sanitære, forplejningsmæssige osv. – varierede fra lejr til lejr og over tid. Da sønderjyderne blev fordelt i lejre over hele Rusland oplevede fangerne altså også det russiske fangenskab fra meget forskellige sider. Enkelte lejre skal dog her fremhæves for at forsøge at give et indtryk af hvad sønderjyderne kunne komme ud for i det russiske krigsfangenskab.

I Sibirien – Tjita

En af de store lejre i Sibirien var Tjita. En gruppe på omkring 10-12 sønderjyder – heriblandt Frits Clausen – der var blevet taget til fange i foråret 1915, nåede i april 1915 til lejren Tjita i det centrale Sibirien, ca. 500 kilometer øst for Bajkalsøen. Gruppen var i Tjita indtil november da de over Krasnojarsk blev sendt til den nyoprettede danske fangelejr i Pavlovo Posad. I fem breve, de to til N. H. Rasmussen og de tre andre til sin forlovede, fortæller Frits Clausen lidt om hvordan det er at være i Tjita.

Frits Clausen beskriver i sit første brev til N. H. Rasmussen, afsendt den 8. juli, Tjita som en god lejr og det virker da heller ikke som om at der er noget som helst at udsætte på de ydre forhold:

”Vi kan bade hver Dag og den øvrige Tid kan vi ligge salig og lade os beskinne af den Sibiriske Sol, der brænder mindst lige så slemt som den hjemlige. Hver Dag for vi 3 pund Brød, 3 Stykker Sukker, 2 eller 3 Gange varm Tee, til Middag 85g kød og en stor portion Suppe, om Aftenen faar vi endnu en slags Hirse- eller Boghvedegrød, som kaldes Kascha. De kan underrette alle Dem, der skulde være bekymret for os, at vi har det saa godt, som vi bare kan ønske det”.⁴⁹

Den rigelige madration Frits Clausen her omtaler, svarede til den ration som krigsfangerne fik tildelt i starten af krigen, den samme som de russiske frontsoldaters. I sommeren 1915 nedsatte man dog

⁴⁹ Frits Clausen til N. H. Rasmussen 8/7-1915. N. H. Rasmussens privatarkiv, nr. 8612.

krigsfangernes rationer⁵⁰, og i et senere brev fortæller Clausen da også at rationen ganske kort tid efter blev sat ned til 3/8 af hvad den var før⁵¹.

Den 3. oktober 1915 beskriver Frits Clausen igen de gode forhold i Tjita, denne gang i et brev til sin forlovede:

”Nu har Vinteren ellers saa smaat begyndt at melde sig med lidt Frost og Kulde. Men vi lider ingen Nød, da vi har et godt varmt Logis, dejlige Kakkellovne og Dobbeltvinduer. Ogsaa Vintertøj faar vi udleveret. [...] Jeg har købt mig en Lærebog i Fysiologi, som jeg nu studerer lidt i. Tiden gaar for Resten rigtig godt for os her, og Humøret er ogsaa godt.”⁵²

Bemærkningen om at tiden går godt er interessant. Fangerne i Sibirien skulle ikke arbejde for russerne og mange andre, sønderjyder som tyskere og østrigere, beskriver lediggangen som et stort problem. Forklaringen er nok delvist at fangenskabets på dette tidspunkt stadig var rimeligt nyt for Frits Clausen og ensformigheden ikke for alvor havde sat ind endnu. En anden forklaring der bør tages i betragtning er den at Frits Clausen jo skriver til sin kæreste og han har muligvis villet skåne hende for de hårdeste af fangelivets realiteter.

Et andet problem som Frits Clausen så tilgængæld nævner for hende, er tyveri blandt fangerne.

Længere nede i samme brev beskriver han en episode af knap så behagelig karakter, en episode man mellem linjerne kan fornemme må have gjort et stærkt indtryk:

”En Svejtsers, d.v.s. Røgter [?] har om Natten stjaalen Skjorter og Støvler fra os andre, f. Eks. Paulsens nye Støvler, han for kort Tid siden havde faaet udleveret. Han kom naturligvis i Arrest, Kammeraterne har gennempryglet den stakkels forkomne Stakkel. Russerne var helt rolige overfor ham og sagde ham blot, at det vilde blive meldt til Kommandanten, der i en ganske rolig Tone forkyndte ham sin Straf”⁵³.

Tyverier har helt sikkert ikke været et ukendt fænomen i krigsfangelejrene hvor værdien af selv de mest dagligdags ting, f.eks. et kogekeg, kunne være helt ufattelig. Alligevel er der ingen andre beretninger fra fangenskabets der nævner det. Forklaring er sikkert at den efterfølgende korporlige afstraffelse som Frits Clausen her beskriver, ikke var et videre behageligt minde eller noget man senere hen var specielt stolt af.

Det er svært at afgøre om Frits Clausens oplevelse af fangenskabets i Tjita er typisk for krigsfangerne, da det kun har været muligt for mig at få fat i ganske få breve afsendt fra krigsfangenskabets. Alligevel tror jeg nu at det har været helt godt at være sønderjyde i Tjita i 1915. Jeg bygger det først og fremmest på Frits Clausens brev til N. H. Rasmussen, hvor Clausen ikke havde de samme grunde til at fortie oplevelser som han havde i brevene til kæresten. Objektivt set havde Clausen også grund til at være glad; efter togrejsen med dens uvished om rejsens endemål var han kommet til en lejr hvor rationerne var rigelige, solen skinnede, med selskab af landsmænd og

⁵⁰ Elsa Brändström: Bland Krigsfångar s. 37.

⁵¹ Brev fra Frits Clausen til N. H. Rasmussen 29. september 1917. N. H. Rasmussens privatarkiv, nr. 8639.

⁵² Brevet er trykt i Heimdal 7/6-1916.

⁵³ Heimdal 7/6-1916.

han var blevet kontaktet af en mand i København der arbejdede for at lette sønderjydernes kår. Hvis man ser bort fra de rent fysiske forhold er der faktisk også grund til at tro at sønderjyderne generelt klarede fangenskab bedre end tyskere. Victor Birkedal, der blev sat i lejren i Nikolsk-Ussurisk, skriver i sine erindringer:

”...et betegnende træk hos Sønderjyden er, at han vil se nyt. Han vil helst ikke narres for et eneste Indtryk og føler det som et personligt Tab, hvis han gaar glip af noget, som de andre har set. Der var ogsaa mange Tyskere der havde det paa samme Maade, men det var mest Folk, der havde studeret eller havde et specielt Fag, de interesserede sig for. Den almindelige tyske Soldat havde svært ved at forlige sig med, at han var Fange, og mistede som oftest ganske Interessen for det nye Land, der omgav ham.”⁵⁴

Selvom det idag kan virke som en lidt generaliserende iagttagelse, kan det ved nærmere eftertanke nu godt være rigtigt. De dansktalende sønderjyder var, i modsætning til deres tyske kammerater, allerede i hæren indstillet på at blive kommanderet rundt med af folk der talte et andet sprog og som ikke var som dem selv. Det skulle tyskerne først lære i fangenskab. På sin vis var fangenskab for sønderjyderne altså blot en fortsættelse af den preussiske værnepligt, bare med nye herrer der endda ofte, som f.eks. i Frits Clausens tilfælde, var mere vellidte end de gamle. Med hans egne ord var han ”snart gladere ved Russerne som ved Tyskerne”⁵⁵. Fangenskab har derfor nok ofte været lettere at bære for sønderjyderne end for tyskerne og for nogen har det endda følt lettere end militærlivet.

Døden i Lejrene – Sretjensk

Ikke alle steder var som Tjita. En af de værste lejre i hele Rusland var Sretjensk, kun få hundrede kilometer længere mod øst. Lejren var egentligt delt i to, den største del nede ved floden Shilka, mens den anden lå på den modsatte side af floden, oppe på en klippe. Denne del hed ”Persilenski Punkt”, men blev af fangerne hurtigt omdøbt til ”Pestilenski Punkt”. Et andet øgenavn for lejren var ”Den Japanske Sommerlejr” da lejren oprindeligt var bygget til fanger taget i den russisk-japanske krig og de tynde barakker desuden kun var beregnet til beboelse om sommeren. I vinteren 1915-16 hærgedes Sretjensk af en tyfusepidemi der startede på Persilenski Punkt og senere spredte sig til hovedlejren. Den svenske sygeplejerske Elsa Brändström, der besøgte Sretjensk mens forholdene var allermest fortvivlende, beskriver lejrene således:

”I dessa två läger inkvarterades hösten 1915 11.000 man; baracker avsedda för 500 man måste rymma 800 och mer. Då därtill inga badmöjligheter funnos, och barackerna redan tidigare voro infekterade, utbröt snart en svår fläcktyfusepidemi. I de ej vinterbonade barackerna uppe på berget blev eländet störst. Det ryska vaktmanskapet ställde upp sig på ett visst avstånd från pesthärden, och fångarna voro överlämnade åt sig själva inom det avstängda området utan några som helst hjälpmedel. I några baracker hade alla fläcktyfusfall sammanförts; golven voro översållade av sjuka, somliga halvnakna, andra med uniformer och stövlar. En och annan hade et vedträ under huvudet. På några ställen stodo järnsängar utan

⁵⁴ Christen P. Christensen: 8 Mand Savnet, s. 104.

⁵⁵ Frits Clausen til N. H. Rasmussen d. 8. Juli 1915. N. H. Rasmussens privatarkiv, nr. 8612.

halm, på sängen kunde två man ligga och under sängen två; inte en kudde, inte en filt fanns i hela ”sjukhuset”.

Det fanns knappast så mycket vatten, att det blev en bägare per man och detta skulle räcka till för krigsfångarna att tvätta sig, dricka och koka soppa av. De fångar, som utan ordentlig vinterbeklädnad skickades ner till floden för att därifrån släpa vattentunnorna uppför berget, ådrogo sig ofta sådana kylskador, att lemmar måste amputeras. Det var ej lätt att under sådana förhållanden finna fångar, som frivilligt ville utföra detta arbete.”⁵⁶

Det kan ikke undre at mange fanger døde under disse forhold. Eduard Stoß, en østrigsk fange i lejren, fortæller at der i de mest fortvivlende måneder, januar til marts, ikke blev talt hvor mange fanger der døde, men alligevel anslår Stoß at der under epidemien i Stretensk som helhed døde ca. 2000 af lejrenes ialt 9000 beboere⁵⁷, af disse de fleste på Persilenski Punkt. Da Christian Lausten forlod Persilenski Punkt i marts 1916, fortælles det at 1800 af lejrens 2800 beboere var omkommet.⁵⁸ De blev begravet i en massegrav oven på japanske krigsfanger der var døde i årene 1904-05.

Fem sønderjyder oplevede at sidde i Persilenski Punkt. Peter Jensen var en af dem og hans beskrivelse af forholdene er nærmest et ekko af Brändströms:

”Når vi ikke besøgte hinanden [sønderjyderne imellem] lå det i de forfærdelige forhold deroppe. Der gik så godt som ingen i de andres barakker. Det var som et stiltiende ”tabu” forbød os det på grund af den om sig gribende smittefare. Vi, som hørte til den sidst ankomne transport, havde den største chance for at komme først derfra og ned til den store lejr på den anden side af floden. [...]

Der var 2-3 sygebarakker. Her blev de syge, eller rettere sagt de ”døende” bragt hen for at blive plejet. Men der var ikke meget at pleje dem med. De med plettyfus fik kamfer som medicin, is på hoved og bryst for om muligt at holde feberen nede. De kunne ligge en eller flere dage, i enkelte tilfælde helt op til tre uger, inden de døde. De med mavetyfus skulle jo leve på diæt, men der var hverken noget at lave diætkost af eller på. Nogle enkelte fik også noget, vi kaldte hovedtyfus. De var nærmest utilregnelige og havde i mere eller mindre grad mistet hukommelsen. Dertil kom så alle slags andre sygdomme, dysenteri, brystsyge, blærebetændelse, gigt og meget andet.

Når en fange var død, tog sygepasseren og rullede ham med klæder og madras ind i et tæppe og bar ham ud ved siden af et lighus. Ved juletid, inden Røde-Kors kom, var her allerede omkring 400 lig. Her frøs ligene sammen og dette bjerg af lig voksede hver dag, indtil russerne efter ordre fra Røde-Kors måtte til at begrave dem.

For mennesker, som ikke har set eller oplevet en sådan elendighed, er det vanskeligt at tro, at det kan være sandt. For dem, som har set eller oplevet det, er det lige så vanskeligt at skildre det.”⁵⁹

⁵⁶ Elsa Brändström: Bland Krigsfångar, s. 54-55.

⁵⁷ Hans Weiland (red.). In Feindeshand bd. I, s. 158.

⁵⁸ LAA, 56/1a

⁵⁹ Sønderjysk Månedsskrift 44. årg., s. 336-337.

En enkelt af sønderjyderne i Sretjensk, Theodor Voss, meldte sig frivilligt som sygepasser. Sygepasserne fik en bedre løn, men risikoen var også tilsvarende større. ”Det samme som at stikke hovedet op af skyttegraven ude ved fronten”, kalder Peter Jensen det.⁶⁰

Lejren på Persilenski Punkt blev efter Røde Kors' besøg lukket i foråret 1916 og fangerne derfra sendt ned til hovedlejren ved floden. Herfra blev de fire af sønderjyderne sendt videre til den danske særlejr i Pavlovo Posad i marts 1916. I en fortælling om afrejsen skriver Peter Jensen at de fire netop som de var på vej væk fra lejren, stødte ind i den femte sønderjyde, Christian Lausten. På trods af både bønner og protester fik han ikke lov til at rejse med de andre til Pavlovo Posad.⁶¹ Christian Lausten kom aldrig til den danske fangelejr og hans begivenhedsrige hjemrejse blev forsinket af borgerkrigen. Tidligst i slutningen af 1919 – det præcise tidspunkt kendes ikke – var han hjemme i Møgeltønder.⁶²

At forholdene blev som de blev i Sretjensk skyldes ikke alene at den russiske krigsfangeadministration var uduelig, men også at den var overbebyrdet. Det meget store antal især østrigske fanger som russerne tog, var landet slet ikke forberedt på at modtage og en af konsekvenserne var så lejre som Sretjensk.

Sretjensk var da heller ikke noget enestående tilfælde. I lejren i Totskoje i europæisk Rusland omkom der f.eks. 17.000 af i alt 25.000 krigsfanger i løbet af 1915-16 af nogenlunde samme årsager som i Sretjensk⁶³. I lejrene i Turkestan og ved Murmanbanen var forholdene lige så fortvivlende. Selvom Sretjensk var et forfærdeligt sted at være, døde der så vidt vides ingen sønderjyder i lejren. Anderledes forholder det sig med Dauria der også lå i Sibirien, meget tæt på den mongolske grænse. Her døde der i februar og marts 1916 tre sønderjyder ud af i alt 21⁶⁴. Dauria er ellers beskrevet som en af de bedst drevne fangelejre i Rusland under krigen⁶⁵, så måske skal forklaringen ikke findes i lejrens levevilkår, men nærmere andetsteds, f.eks. i forholdene under togtransporten. Udtalelsen ”den bedst drevne fangelejr” skal dog også tages med et forbehold; selv den bedste russiske fangelejr nåede næppe op på samme niveau som selv den dårligste franske eller engelske lejr.

Sønderjyder i Arbejde – Sarapul

Den gruppe sønderjyder der som tidligere omtalt i sommeren 1916 blev frasorteret i Darnitsa til særbehandling, blev sendt til en skovhuggerlejr uden for Sarapul i europæisk Rusland.

Russerne begyndte i løbet af 1916 systematisk at anvende krigsfangerne som billig arbejdskraft. Det

⁶⁰ Sønderjysk Månedsskrift 44. årg., s. 336.

⁶¹ LAA, 56/1

⁶² LAA, 56/1a.

⁶³ Elsa Brändström: Bland Krigsfångar, s. 61-63.

⁶⁴ LAA, 56/2. Brev fra Martin Tiedemann til Peter Jensen.

⁶⁵ Alon Rachamimov: POWs and the Great War, s. 94.

var dengang tilladt – ifølge Haagerkonventionen fra 1907 – at anvende mandskabet, men ikke officerer til let arbejde, der dog ikke måtte have nogen relation til krigsførslen. I de store lejre i Sibirien blev fangernes arbejdsduelighed vurderet og fangerne blev så sendt derhen hvor deres arbejdskraft kunne være til nytte. Derved blev sønderjyderne endnu mere spredt over hele Rusland, bl.a. blev gruppen af sønderjyder i Nikolsk-Ussurisk skilt. Som eksempler kan nævnes at tre af dem blev sendt til en byggeplads i Jussowka, mens Mathias Høeg blev siddende i Nikolsk. De fleste blev dog enten sendt på skov- eller landarbejde.

Grænsen mellem hvilket arbejde der var krigsvigtigt og hvad de ikke var, må siges at have været flydende. Et bevis for at russerne langt fra altid fulgte denne regel er anvendelsen af krigsfanger ved anlæggelsen af den strategisk vigtige Murmanbane, jernbanen fra Petrograd til Murmansk, i løbet af 1915-16⁶⁶. Desuden blev mange sendt på arbejde i miner og det er vurderet at omkring 60 % af arbejderne i de russiske jernminer i 1917 var krigsfanger⁶⁷.

Umiddelbart skulle man tro at forholdene for fangerne i europæisk Rusland var bedre da russerne selv anså dem for at være det, men som sagt er det dog en sandhed med modifikationer; det russiske bureaukratis virkelighedsopfattelse var ikke altid i overensstemmelse med virkeligheden.

For det første skulle sønderjyderne i Sarapul – i modsætning til sønderjyderne i Sibirien – arbejde. De skulle fælde træ og blev så betalt alt efter hvor mange kubikmeter træ der blev skovet. Af lønnen skulle fangerne selv købe deres forplejning.

Skovarbejdet var hårdt, selvom det næppe var lige så anstrengende og farligt som minearbejdet. Især fanger der ikke kom fra landbruget og derfor ikke var vant til hårdt, fysisk arbejde havde svært ved at følge med⁶⁸. Desuden var lønnen ikke reguleret efter årstiderne, så selv midt under den russiske vinter skulle fangerne ud og arbejde i skoven, hvis de ville have noget at spise. Det kan ikke undre at fangerne, for at få lidt ekstra i lønningsposen, prøvede at snyde. Når bunkerne af træ var blevet talt op, blev et stykke i hver stak stemplet af en russer. Fangerne gjorde så simpelthen det at det stemplede stykke blev savet af, så bunken kunne blive talt en gang til.

Forholdene var ret frie i Sarapul. Sønderjyderne havde en vagtmand til at holde øje med dem – i øvrigt en lette der var flygtet fra tysk krigsfangenskab i Sønderjylland – men arbejdet passede de selv og de kunne få tilladelse til at rejse til Sarapul for at ordne ærinder, også de mindre af slagsen. Der var dog også en helt naturlig årsag til de frie forlod, for hvor skulle man flygte hen? Nogen prøvede dog alligevel. Hans Hansen fra Blans var smart nok til at flygte på marchen til Darnitsa og han nåede ud af Rusland kort før den første revolution. Nis Nissen flygtede som sagt en gang i løbet

⁶⁶ Om Mumanbanen tilblivelse se Reinhard Nachtigal: Die Murmanbahn

⁶⁷ Gerald H. Davies: Deutsche Kriegsgefangene im Ersten Weltkrieg in Rußland, i "Militärgeschichtliche Mitteilungen", årg. 1982, s. 43.

⁶⁸ Peter Posts beretning, N. H. Rasmussens privatarkiv, nr. 6076.

af 1917 fra en lejr i Sibirien. Begge er dog undtagerler; langt de fleste lader dog til at have affundet sig med fangeskabet i stilhed.

Afsnittet om flugt i ”Im Feindeshand” tyder på at det især var officerer der valgte at tage flugten⁶⁹. Selvom det kun er en fornemmelse, er det nok ikke forkert at antage at officerernes selvforståelse gjorde det mere oplagt for dem at forsøge flugten end tilsvarende for mandskabet.

En enkelt sønderjyde forlod ikke Sarapul igen. Hans Jørgensen døde i vinteren 1917 af lungebetændelse, en sygdom der sagtens kan have været en konsekvens af vinterarbejdet i skoven.⁷⁰ Selvom fangerne i Sarapul skulle arbejde hårdt, havde det dog også den fordel at arbejdet i sig selv var en adspredelse. De fanger der ikke havde noget at give sig til blev i længden apatiske og mistede al initiativ. Det var svært i længden at holde sig beskæftiget udelukkende med at snitte pibehoveder eller studere anatomiske bøger som Frits Clausen gjorde det. Elsa Brändström hævder endda at denne ”fångpsykos” i længden var værre og mere ødelæggende for fangerne end de fysiske forhold de levede under⁷¹.

Af den

⁶⁹ Leopold Kern (red.): Im Feindeshand bd. I, s. 244-265.

⁷⁰ Almanak for Nordslesvig 1939, s. 57-96.

⁷¹ Elsa Brändström: Bland Krigsfångar, s. 64.

Krigsfangerne og Danmark

Vicekonsul Edstrøm i Moskva

Danmark havde i tiden op til og under første verdenskrig en betydelig diplomatisk repræsentation i Rusland som følge af danske firmaers store erhvervsinteresser i landet. F.eks. havde Store Nordiske Telegrafskabselskab stået for at føre en telegrafforbindelse gennem Sibirien til Stillehavet og flere private, danske handelskompagnier var startet for at varetage handlen med Rusland. F.eks. havde Sibirisk Handelskompagni mere end 40 filialer og havde ansat et stort antal danske mejerister til at passe mejerier i Sibirien⁷².

Den danske vicekonsul i Moskva, Thomas Edstrøm, der var svensk af fødsel, var ikke en professionel diplomat, men en erhvervsmand med konsulære forpligtelser. Den danske hovedrepræsentationen i Rusland, gesandtskabet, lå i den daværende hovedstad Petrograd og blev ledet af Kammerherre Harald Scavenius, fætter til Danmarks daværende udenrigsminister, Erik Scavenius.

Vicekonsul Edstrøm fik engang i starten af februar 1916 besøg af Frits Clausen der åbenbart havde fået udgangstilladelse fra lejren. Dette privilegie var før februarrevolutionen i 1917 normalt kun tilladt officerer, noget der illustrerer de friere forhold i lejren. Flere ting tyder på at det var på Clausens eget initiativ at han rejste til Moskva, bl.a. fordi N. H. Rasmussen på dette tidspunkt kun lige havde hørt om oprettelsen af særlejren.

Konsul Edstrøm sendte derefter et brev den 3. februar til N. H. Rasmussen hvori han bl.a. skriver: ”De sønderjyske krigsfanger i Pavlova Posad har det godt. Jeg har modtaget Penge fra Personer i Petrograd, varmt Tøj og Bøger af [ulæseligt]. [...] Jeg skal i hvert Fald meddele Minister Scavenius i Petrograd Indholdet af deres Skrivelser.”⁷³ Scavenius skrev derefter ligeledes en række breve til N. H. Rasmussen i februar-marts 1916⁷⁴.

Den hjælp fra Petrograd som Edstrøm omtaler findes der ingen opgørelser over, men den stammer sandsynligvis fra det pæne og velhavende danske miljø i Petrograd. Edstrøm stod for at kanalisere denne hjælp til sønderjyderne under hele deres fangenskab i Pavlovo Posad og Jurjev-Polskij, Scavenius siger endda at Edstrøm besøgte lejren næsten daglig, men det er nok en overdrivelse⁷⁵. Spørgsmålet er så om det var i rollen som privatmand eller som konsul han gjorde det? Sønderjyderne var jo tyske statsborgere og deres forhold skulle således i reglen varetages af den amerikanske repræsentation der skulle varetage tyske statsborgeres interesser i Rusland imens

⁷² Bent Jensen: Danmark og det Russiske Spørgsmål 1917-1924, s. 45-47.

⁷³ N. H. Rasmussens privatarkiv, nr. 378.

⁷⁴ N. H. Rasmussens privatarkiv, nr. 386, 388, 389 og 390.

⁷⁵ N. H. Rasmussens privatarkiv, pk. 3.

krigen stod på⁷⁶.

Et kig i vicekonsulatets officielle indberetninger til Petrograd afslører at krigsfangerne ikke bliver nævnt et eneste sted,⁷⁷ så i hvert fald må man sige at hjælpen ikke på noget tidspunkt bliver officiel. At Edstrøm så alligevel fortæller at han giver Scavenius besked om en gruppe tyske statsborgeres skæbne i Rusland, må dog ses som et tegn på at Edstrøm bruger sin post som konsul til at give sønderjyderne en hjælpende hånd; hvis Edstrøm ikke havde været konsul, havde han næppe haft kontakt til Scavenius.

På en mere direkte måde hjalp Vicekonsul Edstrøm dog også krigsfangerne. Edstrøm skriver nemlig flere gange til N. H. Rasmussen og fortæller at den bedste måde at sende posten til krigsfangerne på, er at gøre det gennem gesandtskabet⁷⁸. At Scavenius var vidende om dette forhold, ses af et interview foretaget med ham i 1926 af Bent Rasmussen. I notaterne til interviewet står der bl.a.:

”Om Brevenes Forsendelse med Kurerposten var det sikkert ikke værd at udtale sig direkte, men der var intet i Vejen for at antyde i nogle almindelige Vendinger, at Forsendelsen skete igennem Autoriteterne”⁷⁹. Scavenius bekræfter med disse udtalelser at det nok ikke var helt efter reglerne at man sendte posten til fangerne sammen med gesandtskabets kurér.

Denne ”hvad man ikke ved, har man ikke ondt af”-holdning, var typisk for det officielle Danmarks forhold til de sønderjyske krigsfanger i Rusland. Man ville hjertens gerne hjælpe dem og man gjorde det også, men det måtte ikke kunne ses nogen steder. Efter revolutionen skulle denne hjælp blive stærkt forøget, men mere om det senere.

N. H. Rasmussen – ”De Sønderjyske Krigsfangers Ven”

Efter ankomsten til den permanente krigsfangelejr, modtog mange krigsfanger et brev fra Danmark der indledtes med følgende ord:

”Jeg er ikke i Tvivl om, at De som Krigsfange i Rusland har det godt, for jeg véd af Selvsyn, at Russerne er et meget godhjertet og godlidende Folk, der ikke vil lade Dem lide Nød.

Men derfor kan Tiden jo alligevel falde Dem lidt lang. Og dette vil da nogle herhjemme søge at bøde lidt paa.

Mennesker med det samme Modersmaal som De vil sende Dem noget at læse. Snart vil De høre fra dem; og De fra Deres Side vil maaske være flittig til at svare Vedkommende. Den russiske Krigscensur har med stor Velvillie tilladt dansktalende Krigsfanger fra Sønderjylland at korrespondere Dansk med Danmark. Ogsaa Bøger vil blive sendt til Dem. Ligeledes vist ogsaa andre Ting, naar De tilkendegiver Ønsker derom. Kort sagt, der vil blive tænkt venligt paa Dem.”⁸⁰

⁷⁶ Efter USAs indtrædelse i krigen i 1917 blev dette ansvar overtaget af den svenske repræsentation.

⁷⁷ Udenrigsministeriets Arkiv, Gesandtskabet i Petrograd, nr. 398 afl. 1940, nr. 25.g.

⁷⁸ Se bl.a. Edstrøm til N. H. Rasmussen 9. marts 1916. N. H. Rasmussens privatarkiv, nr. 378.

⁷⁹ N. H. Rasmussens privatarkiv, pk. 3?

⁸⁰ N. H. Rasmussens privatarkiv, nr. 332a.

Brevet var sendt fra N. H. Rasmussen der var cand.polyt. og tidligere lærer på Vallekilde Højskole. Han havde desuden været en af hovedmændene bag indførelsen af den såkaldt Lingske (eller svenske) gymnastik i Danmark. I 1898 byggede han gymnastikhuset på Vodroffsvej i København, der også blev centrum for det arbejde for sønderjyske krigsfanger i allieret fangenskab han mere eller mindre tilfældigt påbegyndte i efteråret 1914. Sønnen Bent Rasmussen beskriver hvorledes N. H. Rasmussen kom ind i dette arbejde:

”En Dag i Oktober 1914 sad N. H. Rasmussen og talte med en af sine Gymnastiklærere. Denne havde en Svoger, der var Sønderjyde og som saadan med i Krigen; nu havde Familien intet hørt fra ham siden Marneslaget; de preussiske Tablister havde først meddelt, at han var faldet, senere at han ikke var faldet, men fanget. [...] Enden paa Samtalen blev, at N. H. Rasmussen lovede at gaa til den franske Legation om Sagen.”⁸¹

Derefter greb tingene om sig og denne ene sag skulle vise sig at være begyndelsen til et meget omfattende arbejde for de sønderjyske soldater i allieret krigsfangenskab. Man kan ikke andet end blive imponeret af N. H. Rasmussens arbejdsindsats; i de fire år krigen varede modtog han tusindvis af breve og skrev selv mindst 1400 breve til krigsfanger⁸². Dertil skal selvfølgelig lægges alle de breve han skrev til andre med forbindelse til krigsfangearbejdet, pårørende, osv.

Efter den indledende kontakt fik N. H. Rasmussen, efterhånden som han fik kontakt med flere og flere krigsfanger, den idé at man kunne gøre fangenskabet mere behageligt for sønderjyderne hvis man kunne samle dem i særlige sønderjyske lejre. I maj 1915 lykkedes det ham i samarbejde med den franske professor i skandinaviske sprog ved Sorbonne, Paul Verrier, at oprette en særlig sønderjysk lejr i Aurillac i Frankrig og i april 1915 blev en tilsvarende oprettet i Feltham i England takket være den danske sømandspræst Troensegaard-Hansens mellemkomst. I Rusland skulle det dog vise sig at være noget sværere at få oprettet en tilsvarende lejr. Vanskelighederne var større da N. H. Rasmussen derovre ikke havde en professor Verrier med kontakt til regeringskredse og heller ingen pålidelig mand der kendte de lokale forhold som Troensegaard-Hansen i England.

Hvordan det præcist lykkedes at få de russiske myndigheder til at oprette en dansk særlejr, vides ikke, men det er klart at Maria Feodorovna, bedre kendt som Enkekejserinde Dagmar, Zar Nikolaj d. 2.s mor og datter af Kong Christian d. 9., har spillet en vigtig rolle i denne forbindelse. Gennem den russiske legationspræst i København, Stchelkunoff, og den russiske gesandt i København, Baron Ch. de Buxhoeveden, lykkedes det i foråret 1915 N. H. Rasmussen at skaffe en audiens hos enkekejserinden til den danske og svenske konsul i Rostov, Andreas Nissen, der i øvrigt selv var sønderjyde. Andreas Nissen kom i audiens og enkekejserinden ”lagde i det hele den mest levende interesse for dagen”⁸³. Kort tid derefter blev N. H. Rasmussens ønske opfyldt og det russiske

⁸¹ Bent Rasmussen: I Gerning og Sandhed, s. 12.

⁸² Bent Rasmussen: I Gerning og Sandhed, s. 88.

⁸³ Brev fra konsul Andreas Nissen til N. H. Rasmussen 9/4-1915. Citeret fra Bent Rasmussen: I Gerning og Sandhed, s.

krigsministerium gav ordre til oprettelsen af en dansk særlejr der skulle komme til at ligge i byen Pavlovo Posad, lidt øst for Moskva.

Muligvis er historien ikke længere end at krigsministeriet uden videre fulgte opfordringen fra enkekejserinden og oprettede lejren. Zartidens Rusland var præget af et enormt bureaukrati, hvor et par ord fra det rette sted kunne gøre en enorm forskel. Sagens lidenhed har sikkert også gjort sit til at det gik smertefrit; det var trods alt også et meget begrænset antal fanger det drejede sig om og det ville på ingen måde være en ekstra byrde for den russiske krigsfangeforvaltning at behandle nogle få sønderjyder som man i forvejen behandlede tjekker eller elsass-lothringer. Alligevel kan det dog ikke udelukkes at mere omfattende drøftelser om oprettelsen af lejren har fundet sted. I de russiske arkiver burde det være muligt at finde oplysninger der lidt mere præcist kan redegøre for hvordan oprettelsen af lejren er gået for sig.

Ud over oprettelsen af særlejren lykkedes det N. H. Rasmussen at få tilladelse til at sønderjyderne fik måtte brevveksle på dansk⁸⁴. Hvem der så havde ansvaret for censureringen af posten vides ikke. Muligvis blev den slet ikke censureret, at russerne ikke tog censur så tungt understreges af at hvervet på et tidspunkt var lagt i hænderne på Frits Clausen⁸⁵.

N. H. Rasmussens arbejde begrænsede sig dog ikke til oprettelsen af særlejre. Det lykkedes ham også at stable et system af mere end 2.000 ”gudmødre” på benene. Disse gudmødre var velmenende personer, oftest kvinder, der fik tildelt en krigsfange som de kunne skrive og sende pakker til, både pakker og breve kunne iøvrigt sendes portofrit til krigsfanger. Krigsfangerne fortæller selv at gudmødrenes vedholdenhed kunne være meget varierende, men N. H. Rasmussen havde da også sørget for at tildele hver enkelt krigsfange 3-4 gudmødre hver, så chancen for at krigsfangerne jævnligt modtog breve blev større. Gudmødrene blev hvervet i det private, ved nationale møder eller med mund-til-mund metoden. Rasmussens arbejde var nemlig i høj grad noget der stred mod den radikale regerings bestræbelser på at føre en neutral politik over for Tyskland og måtte derfor foregå i stilhed. Denne politik indebar altså også at man fra officiel side betragtede de dansksindede sønderjyder som tyske statsborgere og – med undtagelse af løsningen af optantspørgsmålet i 1906-7 – derfor ikke blandede sig i sønderjyske forhold. Stik modsat forholdt det sig dog i den danske befolkning hvor vide kredse på tværs af det politiske spektrum siden 1880'erne havde interesseret sig levende for forholdene i Sønderjylland, en interesse der også blev fulgt op med mere eller mindre skjult hjælp til de danske i nationalitetskampen.

Som nævnt var den officielle danske politik at sønderjyderne var tyske statsborgere. I virkeligheden tilflød der, i hvert fald fra år 1900, i al hemmelighed den danske bevægelse statsmidler fra

71.

⁸⁴ Bent Rasmussen: Om Krigsfangelejrenes Oprindelse. Sønderjyske Årbøger 1960, s. 57-59.

⁸⁵ Brev fra Frits Clausen til N. H. Rasmussen den 24. juli 1916. N. H. Rasmussens privatarkiv, nr. 8622.

Danmark. På grund af den strenge hemmeligholdelse var man forhindret i at give bevægelsen større beløb. Alligevel var det dog ikke småpenge man fik givet; i 1907 var det 22.300 kr. og i 1910 var beløbet forhøjet til ca. 50.000 kr. Pengene blev gennem stråmænd givet både direkte til enkeltpersoner, f.eks. H. P. Hanssen og Professor Verrier og til de danske organisationer.⁸⁶ Når gudmødrene meldte sig, modtog de derefter et fortrykt skrift om brevskrivningen fra Rasmussen. Ordlyden varierede, men overskriften var altid ”Fortroligt!” med fede skrifttyper. I et af disse breve der specifikt instruerede brevskriverne i hvordan man skulle forholde sig hvis krigsfangen var hjemmetysker, stod bl.a. følgende:

”Brevskrivningen har ogsaa et nationalt Formaal. Selv om man ikke naar mere end at være til menneskelig Opmuntring, er der Grund til at være glad. Hvis man kristeligt kan give en Haandsrækning, har man naaet det højeste. Men af sig selv føres vort Ønske videre til den Mulighed: at stemme Krigsfangen venligere overfor det danske og maaske endda føre ham til at forstaa, at han egentligt har hjemme i de Danskes Rækker. Hjemmetyskeren, hvis Forfædre var danske og hvis eget Modersmaal er Dansk, staar i en unaturlig Stilling, som i Reglen vil medføre, at ogsaa hans menneskelige og kristelige Vækst hæmmes. Det store Bevis er de Egne i Mellemslesvig, som har mistet deres Nationalitet og dermed tillige er hensunkne i Materialisme. Det nationale Formaal med Brevskrivningen er derfor ikke fremmed for de før nævnte Maal, men nøje forbunden med dem.[...] Hvorvidt man i Brevskrivningen kan gaa i Retning af nationale Udtalelser, vil kun kunne afgøres i det enkelte Tilfælde. Undertiden vil det gælde: Tal aldrig derom, tænk altid derpaa.”⁸⁷

I N. H. Rasmussen øjne var det nationale og filantropiske arbejde altså to sider af samme sag!

Der var flere grunde til at Rasmussens arbejde måtte foregå i stilhed. Foruden regeringens neutralitetsbestræbelser, frygtede han også at krigsfangernes familier i Sønderjylland ville blive udsat for repressalier fra den tyske øvrigheds side hvis det blev kendt at krigsfangerne systematisk modtog hjælp fra Danmark.

Det er ikke helt forkert at se N. H. Rasmussens arbejde for krigsfangerne som en fortsættelse af det arbejde der før krigen, i foreninger som f.eks. ”To Løver”, blev gjort for de danske i Sønderjylland. Nationalitetsarbejdet i selve Sønderjylland lå stille under krigen, i stedet blev kræfterne i Danmark så brugt på at hjælpe sønderjyderne ved fronten eller i krigsfangenskab.

N. H. Rasmussen opsporede navnene på de sønderjyske krigsfanger på flere forskellige måder. Ved at læse de sønderjyske dagblade der bragte korte notitser om folk der var faldet i fangenskab fik han fat i en del navne. Andre kom igen fra pårørende til krigsfanger der fra anden side havde hørt om Rasmussens arbejde og så selv kontaktede ham. En væsentlig del af navnene kom dog fra Frk. Jane Wolff, en kontordame i Dansk Røde Kors.

⁸⁶ Troels Fink: Båndene Bandt bd. 2, s. 190-192.

⁸⁷ N. H. Rasmussens privatarkiv, nr. 330a.

Dansk Røde Kors og Krigsfangerne

Den danske afdeling af Røde Kors var i 1874 blevet stiftet som ”Foreningen for Syge og Saaredes Pleie under Krigsforhold”, men skiftede i 1881 navn til ”Det Røde Kors”. Da første verdenskrig brød ud blev Dansk Røde Kors hurtigt involveret og allerede i oktober 1914 blev der, på initiativ af centralkomiteen i Geneve, oprettet en krigsfangeafdeling der først og fremmest skulle varetage forsendelsen af breve og pakker til og fra de tyske krigsfanger i Rusland da den normale postgang selvfølgelig var standset ved krigens udbrud. Af samme grund havde N. H. Rasmussen et problem med at få sendt breve fra Danmark til fangerne i Rusland. Derfor skrev han til Røde Kors, der gik med til at udvide postbesørgelsen til også at omfatte posten fra de neutrale lande til krigsfangerne. Arbejdet lader dog til at være blevet for omfattende og i et langt brev skrevet den 28. april 1915 fortæller Røde Kors at man desværre må indstille denne service med ”den ganske enkelte Undtagelse at besøge Breve og Pakker til Krigsfanger i Rusland, som er hjemmehørende i Sønderjylland”⁸⁸.

Selvom Røde Kors stod for forsendelsen af pakkerne betød det dog på ingen måde at postgangen til Rusland var stabil. ”Det er sket, at et Brev fra en Krigsfange er kommet N. H. Rasmussen i Hænde 1 Aar (*et Aar*) efter Afsendelsen. For slet ikke at tale om de Mængder af Breve og Pakker, som aldrig er naaet frem. Alle, der har haft med Korrespondancen med Krigsfanger i Rusland at gøre, har det Indtryk, at det var et meget stort Antal Forsendelser, der kom bort.”⁸⁹, som Bent Rasmussen skriver. Røde Kors besøgte dog ikke alene posten, men censurerede den også, hvad N. H. Rasmussen også kom til at opleve. Selvom denne censur gjorde at brevene ikke måtte have et politisk indhold, havde det dog også den fordel at Røde Kors måtte åbne brevene og se hvad der stod i dem. Det benyttede Frk. Jane Wolff – på trods af hendes foresattes forbud – til at lave en fortegnelse over alle de sønderjyske krigsfanger hun kom i kontakt med⁹⁰. Navnene og adresserne blev så sendt videre til N. H. Rasmussen. Frk. Wolff skrev også små beskeder i marginen på brevene til de sønderjyske krigsfanger for at muntre dem lidt op⁹¹.

Selvom de var glade for at Røde Kors ville sende brevene til krigsfangerne, lader det dog til at både N. H. og Bent Ramussen generelt fandt Røde Kors' noget reserverede indstilling til sønderjyderne ”noget mærkværdig”⁹².

Ude i lejrene kom fangerne også på en anden måde til at mærke Dansk Røde Kors arbejde, nemlig gennem de søkaldte søsterrejser. I vinteren 1914-15 lykkedes det enkelte af centralmagternes

⁸⁸ Sønderjydske Årbøger 1960, s. 61.

⁸⁹ Bent Rasmussen: I Gerning og Sandhed, s. 61.

⁹⁰ I Dansk Røde Kors' arkiv, nr. 10.001A pk. 147 findes en liste der er blevet ført over flere år med navnene på over hundrede sønderjyske krigsfanger i Rusland. Sandsynligvis er det Frk. Wolffs fortegnelse.

⁹¹ Christen P. Christensen: 8 Mand Savnet, s. 167.

⁹² N. H. Rasmussens privatarkiv: Interview med Jane Wolff, pk. 3.

krigsfanger at flygte fra det russiske fangenskab og deres, ofte overdrevne, fortællinger om forfærdelige forhold i de russiske fangelejre kom til offentlighedens kendskab. Ligeledes begyndte Enkekejserinde Dagmar i Rusland at bekymre sig for de russiske krigsfangers forhold i Tyskland og dermed så begge de krigsførende magter en interesse i at føre lidt kontrol med hvad der foregik i fjendens fangelejre. Det er sigende at det var Enkekejserinde Dagmar og ikke den russiske regering der tog dette initiativ. Zartidens russiske regering interesserede sig stort set ikke for hverken sine egne eller fjendtlige krigsfangers ve og vel⁹³.

Gennem Dansk Røde Kors blev der så organiseret søsterrejser hvor en adelig kvinde fra en af de krigsførende nationer fik lov til at besøge og kontrollere krigsfangelejrene under ledsagelse af en dansk officer. På denne måde fik en del sønderjyder til deres store overraskelse pludselig besøg af en landsmand i fangelejrene, f.eks. fik Mathias Høeg således den 16. november 1915 fik besøg af Oberst S. O. R. Meyer i lejren i Nikolsk-Ussurisk. Det var i øvrigt også denne Oberst Meyer der i efteråret 1915 kunne meddele N. H. Rasmussen at de sønderjyske særlejr ville blive oprettet.

Glæden var dog også af mere kontant slags da de delegerede havde større pengemidler med til fordeling blandt fangerne. Ialt blev der gennem fra Tysklands og Østrig-Ungarns side givet beløb svarende til hhv. 68 og 129 millioner svenske kroner til de respektive landes krigsfanger⁹⁴. Det er her værd at bemærke at selvom Østrig-Ungarn gav næsten dobbelt så mange penge til fangerne som Tyskland, så sad der altså mere end ti gange så mange østrig-ungarnske som tyske krigsfanger i Rusland.

Umiddelbart kan det synes at Dansk Røde Kors' forsendelse af posten til de sønderjyske krigsfanger var et brud på den uskrevne målsætning om neutralitet som organisationen på dette arbejdede ud fra⁹⁵. Det var det vel egentligt også, men i virkeligheden var det nok ikke det største problem, da Dansk Røde Kors' arbejde for krigsfangerne i Rusland hurtigt mere eller mindre blev overtaget af den danske regering, der her så en mulighed for at få nem goodwill fra centralmagternes side.

Derfor var Røde Kors' minimale hjælp til sønderjyderne og de sønderjyske ”forræderlejr” lige pludselig noget der i den grad kunne forværre forholdet mellem Danmark og centralmagterne.

Men hvis denne hjælp var så potentielt politisk kontroversiel, hvorfor gjorde de det så?

For det første var hjælpen minimal og den foregik nogenlunde i det skjulte; det var jo ikke ligefrem en landsindsamling til fordel for sønderjyderne der blev foretaget. For det andet så er der god grund til at formode at det miljø hvorfra Røde Kors' medlemmer og personale blev rekrutteret (og penge blev indsamlet), stort set var identisk med det der støttede N. H. Rasmussen. Derfor er det

⁹³ Bent Blüdnikow: Krigsfanger, s. 17-18.

⁹⁴ Elsa Brändström: Bland Krigsfångar, s. 172-173. Penge til civilfanger er ikke medregnet i denne opgørelse.

⁹⁵ Om Dansk Røde Kors' arbejde under første verdenskrig, se Barbara Zalewski: Den Nærsynede Barmhjertighed. Det forudgående afsnit bygger også herpå.

sandsynligt at både Røde Kors' medarbejdere og ledelse så på den sønderjyske sag med en vis sympati, hvad enten det var af idealistiske eller pragmatiske grunde. Det har derfor nok været svært for Røde Kors at sidde N. H. Rasmussens anmodninger overhørig hvis de fortsat skulle stå som en nogenlunde sympatisk organisation i offentlighedens øjne.

Dansk Røde Kors balancerede derfor mellem to forskellige interesser i sagen om de sønderjyske krigsfanger og på en ganske heldig måde lykkedes det faktisk at tilgodese begge hensyn.

De Danske Særlejre

Som tidligere nævnt var nationale særlejre ikke noget nyt i Rusland. Allerede umiddelbart efter krigen havde russerne oprettet lejre for de såkaldt venligtsindede fjender, dvs. de forskellige slaviske folkeslag som serbere, tjekker og polakker. Mere praktisk bestod forskellen i at de venligtsindede fjender blev sat i lejre i europæisk Rusland, mens de ”fjendtlighedsindede” krigsfanger blev sendt til lejre i Sibirien. Derudover synes de venligtsindede fanger at have haft lidt friere forhold end de fjendtlighedsindede, bl.a. mulighed for at skrive flere breve til hjemmet og endda mulighed for udgang i særlige tilfælde. Lejren i Pavlovo Posad var da også først og fremmest en slavisk lejr hvor der sad omkring 600 tjekker og serbere, både mandskab og officerer.

Pavlovo Posad – Nationalitetskamp i Rusland

Som sagt gjorde N. H. Rasmussens arbejde at der i efteråret 1915 blev oprettet en særlig fangelejr for dansksindede nordslesvigere i Pavlovo Posad⁹⁶, omkring 100 km øst for Moskva. Den første sønderjyde i lejren, Georg Flindt, ankom i midten af november 1915⁹⁷.

Langsomt kom flere og flere sønderjyder til lejren og i december kom de ti fra Tjita dertil. De kom dog ikke alene da der var fulgt ”en vældig Transport Holstener, Mecklenborgere, ja endog ogsaa Rhinlændere samt 17 Hjemmetyskere”⁹⁸ med dem, som Frits Clausen skriver til N. H. Rasmussen. I Tjita havde kommandanten nemlig sendt alle krigsfanger der var hjemmehørende nord for Elben til Pavlovo Posad. Pludselig var de dansksindede i undertal i deres egen lejr og det gav selvfølgelig problemer. Frits Clausen gik så til kommandanten og sørgede for at alle tysksindede, hjemmetyskere som holstenerne, blev sendt til andre lejre. I et brev fra den 8. januar 1916 beskriver Frits Clausen forløbet og tonen er krads:

”Vi er nu blot faa Danskere mere her i Lejren, da alle Hjemtyskere er sendt tilbage til Sibirien idag. Vi er glade for at være fri for alle de Spioner, da Ordet nu er frit. De truede os rigtignok med Krigsret o.s.v. i Tyskland og spyttede endda paa os, da de gik ud, men den ler nok best som ler til sidst. Vi vil haabe, det bliver os Danske, endskønt vi ogsaa her har faaet mangen Latter over de gode Hjemtyske, de sølle Stakler.”⁹⁹

Ud fra Frits Clausens breve kan man se at N. H. Rasmusen ikke var videre begejstret for udsmidningen af hjemmetyskerne. I et følgende brev kan man da også se at Frits Clausen har et behov for at forklare sine handlinger:

”Det var det værste Udsbud af Lejrene i Sibirien. Foruden at de bestjal os paa Jernbanetouren herhen, vilde de ogsaa forbyde os at tale dansk, et Sprog de ikke kunde forstaa. Det var dem, vi bad vor

⁹⁶ Lejren omtales også under navnene Pavlovskij Posad og Pavlovo Posadskij.

⁹⁷ LAA 56/1a

⁹⁸ N. H. Rasmussens privatarkiv, nr. 8613.

⁹⁹ N. H. Rasmussens privatarkiv, nr. 8611.

Kommandant skille os fra, strax vi kom herhen. Saa kom Resten, vi Danske og Hjemmetyskere samt 17 Holstenere, der var kommen fra Nicolsk, over i en anden Barakke. Her blev vi saa nogen Tid senere 23 Danske mod 39 Tyske. Vi var tydelig delte i 2 Lejre, men der var ingen videre Fjendskab mellem os. Det begyndte først, da en særlig krass Tydsker, Sønnichsen fra Røllum, opirrede Holstenerne til at synge Oprørssangen o.s.v. for os. Det var knapt før at vi kunde synge en Dansk Sang før vi blev overdøvet af de tyske Viser, som er forbudte her. Saa var det, at vi henvendte os til Kommandanten for 2nden Gang, for at blive de tysktalende Holstenere kvit. Vi blev strax skilte, men saa var der en af dem, der sagde, at der var flere Tyske her, hvorfor de saa kunde blive, og da Kommandanten saa spurgte, hvem der følte sig som Tysk, traadte en Seminarist Rasmussen fra Egersund frem, da han ikke kunde forsvare det overfor sig selv, at blive i denne Lejr, som han sagde til mig en Gang vi talte derom. Og da han havde taget det første Skridt, fulgte de andre efter.”¹⁰⁰

Som disse breve antyder var Frits Clausen en meget nationalt bevidst person. Umiddelbart kan det, med hans eftermæle som Danmarks svar på Hitler i tankerne, undre, men faktisk er der en klar sammenhæng mellem hans ungdommelige nationalisme og hans senere nazisme¹⁰¹.

Det kan ikke undre hvis Frits Clausen har forsøgt at videreføre nationalitetskampen fra Sønderjylland i krigsfangeskabet. At N. H. Rasmussen har reageret mod det kan først undre lidt, da hans arbejde jo i lige så høj grad var et nationalt arbejde som et filantropisk, men netop fordi det også var nationalt så N. H. Rasmussen i lejrene en mulighed for at påvirke hjemmetyskerne til et mere positivt syn på Danmark. For Frits Clausen der hjemme i Aabenraa bare var vant til at se hjemmetyskerne som sine modstandere var det ikke helt nemt at se. Frits Clausen tog dog N. H. Rasmussens kritik til sig og endda så meget at han i sine erindringer giver en væsentlig anderledes fremstilling af sin rolle i udsmidningen af hjemmetyskerne¹⁰². Denne fremstilling må dog siges at være et udtryk for efterrationalisering.

Udover de nationale grunde er der nok også mere praktiske årsager til at N. H. Rasmussen reagerede på Frits Clausens håndtering af sagen. For N. H. Rasmussen, der sad langt væk i København, har det været noget nær en umulighed på forhånd at sortere fangerne efter sindelag af den grund at han ofte ikke havde andet end et dansk klingende navn at gå ud fra når han kontaktede krigsfangerne. Derfor har han sikkert arbejdet ud fra et princip om ”hellere en for meget end en for lidt”. Dette ville selvfølgelig betyde at tysk- og dansksindede ville blive blandede i lejren, men det var som sagt en situation der kunne udnyttes.

Alligevel må man dog sige at Frits Clausen handlede forståeligt. En situation hvor 23 dansksindede, 17 tysksindede og et større antal tyskere er lukket inde i en barak midt under den russiske vinter, inviterer nærmest til konflikt. Muligvis overreagerede Frits Clausen da hjemmetyskerne blev smidt ud, men N. H. Rasmussens idé om en dansk særlejr og om ”mission” blandt de hjemmetyske ville jo

¹⁰⁰ N. H. Rasmussens privatarkiv, nr. 8615.

¹⁰¹ Se John. T Lauridsens foredrag ”Hagekors mod Hagekors” der kan høres på DR Radio Syds hjemmeside.

¹⁰² Se John T. Lauridsen (red.): Føreren har ordet!, s. 128-129.

falde lidt til jorden hvis det i stedet blev hjemmetyskerne der forsøgte at omvende de dansksindede. N. H. Rasmussens danske særlejr ville ganske enkelt ikke kunne bestå hvis hovedparten af fangerne ikke var dansksindede og i Pavlovo Posad i vinteren 1915-16 var smertegrænsen nået.

De hjemmetyskere der blev sendt væk fra Pavlovo Posad blev sendt til en lejr ved Nisnij Novgorod. I fangeskabet døde senere ”den særligt kradse tysker”, Søren Sønnichsen, noget der næppe var sket hvis hjemmetyskerne var blevet i Pavlovo Posad.

Efter udsmidningen af hjemmetyskerne var der kun 23 fanger tilbage i lejren. Tilgængæld kunne man ikke være i tvivl om deres danske sindelag.

Fangerne med Frits Clausen i spidsen forsøgte selv at kontakte andre fanger i hele Rusland og den 11. juni 1916 skriver Clausen et brev til N. H. Rasmussen et brev med navnene på 47 sønderjyder der skulle komme til lejren ”i nærmeste fremtid”¹⁰³. Så mange skulle det dog ikke blive, men i august 1916 fortæller Clausen at der nu var ”ca. 40 mand”¹⁰⁴, selvom det tal nok er lige i overkanten.

Frits Clausen giver i 1924 i haderslevavisen ”Modersmaalet” en beskrivelse af livet i lejren i sommeren 1916. Man skal passe på at bygge for meget på den, men alligevel synes jeg den er værd at bringe et uddrag fra da den skildrer tiden i Pavlovo Posad med en vis stemning og kulør. En anden ting der er værd at bemærke er at Clausen her nærmest omtaler fangerne som var de en slags børn for ham:

”I barakken, hvor vi bor sammen med Czekkoslovakker og Serbere, lyder der Sang og munter Tale. Glæde og det danske Lune lyser i vore Ansigter. Paa de rent skurede Brikser ligger der Halmmadrasser og varme Sovetæpper. Paa Knagerne over Hovedgærderne hænger der tykke varme, vatterede Stortrøjer og imellem dem lyser brogede Poser, der er fyldt med Sukker, Teen damper i Bægrene og i de selvavede Trækofferter er der Æg, Pølse og Hvedebrød. Nede i den anden Ende af Barakken diskuterer Czekkerne den sidste russiske Avis. De taler dæmpet for ikke at forstyrre de Danske, der endnu holder Middagsøvn. Alt er roligt, den eneste Lyd man hører, er Reincke, der rører sig en Æggeblomme med Sukker. Ved Siden af ham sidder Jørgen Wolf og skærer Ringe af Kødben. De to Skolekammerater Jakob og Jeise, der naar de var vaagne, altid talte om Stude eller Hjemegnens Skønheder, begynder at røre på sig. Ved Siden af dem ligger Diks endnu i dybeste Søvn. Piben har han tabt af Munden og han smiler veltilfreds i Drømme om Hjemmet. Niels, der havde bragt det til Underofficer i den tyske Arme, og som altid er tidligt paa Færde, gaar rundt og sender bebrejdende Blikke til de Sovende. Da river Flindt dem alle brutalt af Søvn og alle stormer de til Vinduet? – Hvad er der sket? Nedenfor gaar Maruschka forbi med sine Vindspande¹⁰⁵ og sender sit lyse Pigesmil op til alle de søvndrukne og skæggede Ansigter. Det eneste Kvindesmil vi fik, skulde ses hver Dag.”¹⁰⁶

Ud over billedet af en idyllisk tid, giver beretningen også et fingerpeg om at fangerne nok ikke

¹⁰³ N. H. Rasmussens privatarkiv, nr. 8638.

¹⁰⁴ Frits Clausen til N. H. Rasmussen 26. august 1916. N. H. Rasmussens privatarkiv, nr. 8622.

¹⁰⁵ Skal sikkert være ”Vandspande”.

¹⁰⁶ Modersmaalet 7. august 1924. Fra N. H. Rasmussens privatarkiv, nr. 6078b.

havde alverden at give sig til i Pavlovo Posad. For at få tiden til at gå begyndte fangerne da også at dyrke haver hvor de bl.a. såede dannebrogssvalmuer, frøene de fik tilsendt af N. H. Rasmussen. En anden ting de fik tilsendt fra Rasmussen var melodien til ”Tipperary”, de engelske soldaters yndlingssang under krigen. Den medfølgende danske teksts første linje er brugt som titlen på dette speciale. Fangerne nøjedes dog ikke med at synge de sange der blev tilsendt dem af N. H. Rasmussen. Bendix Bennedsen fra Aabenraa skrev i fangenskabets to sange der handlede om krigsfangetilværelsen¹⁰⁷.

Den danske fangelejr og dermed også de danske krigsfanger blev den 30. september 1916 af russerne flyttet fra Pavlovo Posad til Jurjev-Polskij, 200 km nordøst for Moskva. Grunden til at lejren skulle rømmes var i følge Frits Clausen at den skulle omdannes til en rekonvalescentlejr for fanger med skørbug¹⁰⁸.

Jurjev-Polskij

Den 1. oktober 1916 om aftenen ankom sønderjyderne fra Pavlovo Posad til Jurjev-Polskij efter en, efter russiske forhold, ret hurtig togrejse. Denne lejr var – ligesom den i Pavlovo – hovedsageligt en lejr for slaviske krigsfanger med tilhørende officersafdeling. Sønderjyderne indkvarteredes i en barak som de ligeledes delte med de slaviske fanger.

Det lader til at livet i Jurjev-Polskij i det store hele fortsatte sin vante gang fra Pavlovo Posad, dvs. med lediggang og tobaksrygning det meste af dagen. For nogen lykkedes det dog at komme på arbejde; fem fanger, heriblandt Theodor Voss, fik plads hos en vognmand i byen og enkelte andre blev ansat som gadefejere inde i byen.

Den største forandring i lejrlivet indtraf i sommeren 1917 da den danske præst N. A. Jensen ankom til lejren.

Pastor Jensen

N. H. Rasmussen fik i slutningen af 1916 gennem russisk Røde Kors en skriftlig tilladelse fra Enkekejserinde Dagmar til at den danske præst N. A. Jensen måtte rejse til lejren i Jurjev-Polskij¹⁰⁹. Jensens opgave var at give fangerne den ”åndelige næring” de ellers ikke modtog i fangenskabets og nærmest udføre en slags højskolearbejde blandt fangerne ved siden af en normal præstegerning. N. A. Jensen, der var født i september 1854, havde fra oktober 1915 til maj 1916 været præst i den tilsvarende danske særlejr i Frankrig. Bent Rasmussen fortæller at grunden til at N. A. Jensen måtte forlade Aurillac var at fangerne blev sendt på landarbejde på omegnens gårde og der derfor ingen

¹⁰⁷ Sangene kan ses i LAA 56/2.

¹⁰⁸ John T. Lauridsen (red.): Føreren har ordet!, s. 130.

¹⁰⁹ N. A. Jensen: Ventetider, s. 121.

var i lejren at undervise¹¹⁰, men det er næppe hele sandheden. Ligesom Pavlovo Posad havde lejren i Aurillac været plaget af nationale brydninger mellem dansksindede og hjemmetyskere, noget der ikke gik ubemærket hen hos de franske myndigheder. N. A. Jensen forsøgte på forsigtig vis at bygge bro mellem de to retninger, men dette forsøg blev af franskmændene set som tyskvenlighed og N. A. Jensen fik derfor besked på at forlade lejren.¹¹¹

Efter et ophold i Danmark hvor han bl.a. havde holdt foredrag om N. H. Rasmussens arbejde og de sønderjyske krigsfanger, rejste han i april 1917 til Rusland. Først opholdt han sig nogen tid i Petrograd og Moskva, først og fremmest for at få det nye Kerenskij-styres tilladelse til at han opholdt sig i lejren, men også for at få de russiske myndigheder til at efterlyse sønderjyske krigsfanger der endnu ikke var kommet til Jurjev-Polskij. I arbejdet med at rende på de russiske myndigheders døre blev N. A. Jensen hjulpet af en mand fra Russisk Handelskompagni, Kjørboe, der ”førte ham som et lille barn”¹¹².

I det hele taget giver Pastor Jensen indtryk af at være et drømmende og idealistisk menneske med et hjerte der bankede varmt for den sønderjyske sag. Til gengæld var han nok ikke så god til at slå i bordet og sætte sig igennem over for de russiske myndigheder når det krævedes, hvad det især gjorde efter oktoberrevolutionen. Han var ingen ledertype med en naturlig autoritet bag sig. Pastor Jensen ankom til Jurjev den 14. juni 1917, men opholdet kom dog i første omgang kun til at vare til 21. juli da den russiske kommandant forbød ham at være længere i lejren. Pastor Jensen havde nemlig kun tilladelse til at besøge lejren og ikke til at tage ophold i den. Pastor Jensen måtte derfor til Moskva og Petrograd for at få en sådan tilladelse, og efter tre uger var han tilbage igen. Nu kunne Pastor Jensen endelig begynde sit åndelige arbejde. I kælderen under fangernes opholdsbarak var der et gammelt trykkeri som Jensen fik tilladelse til at lave om til et kapel, hvor der så blev afholdt fangegudstjenester og foredrag. Om disse foredrag skriver N. A. Jensen i et brev til N. H. Rasmussen at han holder foredragene ”som bedst jeg kan, og helt frit, da vi altid er ganske overladte til os selv. Det er da en fornøjelse at tage frem nyt og gammelt og at kunne det uden den besværlige hensyntagen til 2 slags øren blandt sønderjyderne; emnerne kan vælges uden spekulation.”¹¹³

Fra Pastor Jensens breve til N. H. Rasmussen kan man se at Jensens arbejde i tiden ind til oktoberrevolutionen først og fremmest var koncentreret om at få de sønderjyder til Jurjev-Polskij der var spredt rundt omkring i andre lejre. Man må dog sige at dette arbejde stort set mislykkedes, da det kun lykkedes at få fire nye fanger, bl.a. Viktor Birkedal, til lejren. Til Pastor Jensens forsvar

¹¹⁰ Bent Rasmussen: I Gerning og Sandhed, s. 35.

¹¹¹ Interview med N. H. Rasmussens enke, N. H. Rasmussens privatarkiv, pk. 3.

¹¹² Interview med Direktør Plum, N. H. Rasmussens privatarkiv pk. 3.

¹¹³ Bent Rasmussen: I Gerning og Sandhed, s. 79.

skal det dog siges at han ud over det russiske bureaukrati også blev bremset af bolsjevikernes revolution der med et slag gjorde alle papirer udstedt af Kerenskij-regeringen ugyldige.

De fanger der kom til lejren var alle hårdt mærkede af tyfus. Natten mellem den 23. og 24. april 1918 døde den en af dem, den meget afholdte Nicolai Jepsen, af et tilbagefald. Pastor Jensen skrev derefter et gribende brev til forældrene¹¹⁴. Han var den eneste sønderjyde der døde i Jurjev-Polskij. Et andet stort problem for Pastor Jensen var helbredet. Allerede i 1914 var han blevet tvunget til at forlade sit embede af helbredsgrunde. Helbredet blev ikke bedre i Rusland og i november 1917 lader det til at Pastor Jensen pludselig er faldet om med hjerteproblemer, mere eller mindre midt i et brev.¹¹⁵ Frits Clausen beroliger dog Rasmussen i brevets sidste halvdel med at Pastor Jensen er i bedring og nok skal komme sig. Det lader da heller ikke til at Pastor Jensen blev videre mærket af sin sygdom; han døde trods alt først i 1954.

Frits Clausen – En Førers Fald

I 1926 udtalte N. H. Rasmussens enke i et interview til sønnen Bent Rasmussen:

”i Begyndelsen gik alting godt, og Cl. [Frits Clausen] var en af de førende blandt Fangerne i Lejren og en, der ved sit gode Humør hjalp til at holde modet oppe. Han udviklede sig imidlertid i daarlig retning; en aften kom han snydefuld hjem til lejren. - Han blev efterhaanden ked af sin kæreste, Frk. Tonnesen, holdt efterhaanden op med at skrive til hende, og gav sig til at spadsere med en russisk dame der fra byen.¹¹⁶”

John T. Lauridsen, udgiveren af Frits Clausens erindringer og den her i landet der har beskæftiget sig mest indgående med Frits Clausens liv og skæbne, hævder at der, som ovenstående citat også antyder, sker et brud i Frits Clausens liv i årene 1918-19¹¹⁷. Clausen siger da bl.a. farvel til sin forlovede og sit hidtidige politiske forbillede, den sønderjyske fører H. P. Hanssen. Bruddet, hævder han, er delvist forårsaget af Clausens oplevelser i fangenskabets. Det er så rimeligt at spørge hvad der egentligt skete for Clausen ovre i Rusland i 1918?

Den store oplevelse for Frits Clausen i sommeren 1917 var at hans venner, de frivillige tjekkiske officerer som han på det tidspunkt boede sammen med, forlod lejren for at slutte sig til det tjekkiske korps der kæmpede på russisk side. I både Jurjev-Polskij og i Pavlovo Posad havde Frits Clausen været meget sammen med tjekker, bl.a. havde han haft en tjekke som lærer i russisk og havde tilgængæld gennem N. H. Rasmussen skaffet ham pennevenner fra Danmark. I et interessant brev til N. H. Rasmussen fra den 31. august kan man tydeligt fornemme Clausens begejstring og glæde på tjekkerne vegne, da de drager af sted:

”Jeg havde en dejlig Oplevelse for nogen Tid siden. Da fulgte jeg en Del af de tjekkiske Officerer, som

¹¹⁴ Et uddrag af Nicolai Jepsens dagbog og brevet fra Pastor Jensen er trykt i Sønderjysk Månedsskrift, årg. 1970, s. 82-89.

¹¹⁵ Brev til N. H. Rasmussen fra N. A. Jensen d. 15. november 1917. N. H. Rasmussens privatarkiv, nr. 556.

¹¹⁶ N. H. Rasmussens privatarkiv, pk. 3.

¹¹⁷ I foredraget ”Hagekors mod hagekors”. Kan høres på DR Radio Syds hjemmeside.

jeg har boet sammen med, til Banen. De rejste ud til Kampen for Deres Lands og Folks Frihed og Selvstændighed og med et ”Til Kamp, til Kamp” gik det til Banegaarden. (U Boj, u Boj.... gammel kroatisk kampsang fra Krigsperioden med Tyrkerne). Paa Banegaarden var den halve By til Stede, for at ønske dem ”Lykke og Sejr”, unge piger smykkede dem med røde og hvide Blomster (tjekkiske Farver). Og saa sang de endnu ”Marseillaisen” og den tjekkiske hymne: ”Hvor er mit Fædreland?” Bagefter blev der holdt et Par Taler og saa tog vi en hjertelig Afsked fra hinanden. Hvor glade og begejstrede De og vare, saa blev Afskeden dem dog lang. ”¹¹⁸

Clausen fortsætter med at drage den oplagte sammenligning mellem tjekkernes og sønderjydernes situation:

”De vidste, hvad de gik ind til, og naar man betænker, at de staar ene her uden Slægt og Frænder, en lille Skare, som endog maa kæmpe imod Brødre i deres Fjenders Rækker, saa ser man først, hvor dyb og fast deres Fædrelandskærlighed er. Jeg ved ikke, om I derhjemme sommetider hører noget om, hvad de faa, der allerede ere i Felten har udrettet. Naar man taler om at smaa Nationer ingen Betydning har i en Krig, da de ikke kan udrette noget, skal man blot nævne Tjekkerne. Man kan meget, naar man vil. Og hvis ånden fra 48 endnu var vaagen i vort danske Folk, saa skulde De blot se, hvad vor lille Skare kunde udrette.”¹¹⁹

Ikke alle i ”den lille skare” var dog lige så begejstrede nationalister som Frits Clausen. Clausen havde tidligere beklaget sig til N. H. Rasmussen over mange af fangernes ”jydenatur”, som han dog håbede at en præst kunne hjælpe på:

”...der er ogsaa enkelte i blandt os, der rigtignok, hvad Sindelaget angaar, er gode Danske, men som har for megen gammeldags Jydenatur i sig, der forhindrer et idealt Fællesarbejde, som mange af os kunde ønske sig. Hvis det kunde lade sig gøre, at der kom en Præst herover, som De skrev om, kunde det maaske ogsaa af denne Grund være til sig Gavn for manges indre Udvikling, der her paa Grund af Forholdene staar stille.”¹²⁰

Frits Clausen var ikke som de andre krigsfanger. Han var den eneste akademiker og desuden opvokset blandt det bedre borgerskab i Aabenraa og ikke ude på landet som de fleste af hans medfanger. Han underviste dem i russisk og kemi, stod for kontakten til N. H. Rasmussen og var i det hele taget en leder for sønderjyderne. Et billede taget af fangerne og Pastor Jensen i Jurjev-Polskij illustrerer ret godt at Frits Clausen hverken var eller opfattede sig selv ligesom de andre; Frits Clausen sidder ude til venstre i billedet i mørkt jakkesæt og flipper og er, både i sin holdning og sit tøj, i stærk kontrast til de andre fanger der for de flestes vedkommende står i deres gamle tyske uniformer¹²¹.

Pastor Jensens ankomst til Jurjev-Polskij var fra Frits Clausens side imødeset med stor forventning. Den 10. maj 1917 skriver han til Pastor Jensen: ”Vi glæder os alle uhyre til Deres komme og venter

¹¹⁸ N. H. Rasmussens privatarkiv, nr. 8633.

¹¹⁹ N. H. Rasmussens privatarkiv, nr. 8633.

¹²⁰ Frits Clausen til N. H. Rasmussen d. 8. marts 1916. N. H. Rasmussens privatarkiv, nr. 8614.

¹²¹ Billedet er trykt i N. A. Jensen: Ventetider, s. 255. Pastor Jensen sidder i midten. Billeder er vedlagt som bilag 2.

Dem med stor Længsel¹²² og intet tyder på at denne længsel ikke skulle være oprigtig. Det lader da også til at Frits Clausen og Pastor Jensen kom godt ud af det med hinanden og arbejdede godt sammen i den første tid. Pastor Jensen skriver den 21. oktober 1917 til N. H. Rasmussen at ”Det går så godt i alle måder¹²³ og udtalelser fra Frits Clausen som ”P. J.¹²⁴ og jeg har mange Planer færdige, hvordan det [Sønderjyllands tilbagevenden til Danmark] kunde gøres, men der er vel ingen der spørger os¹²⁵ tyder på at der har været et helt kammeratligt forhold imellem de to. Det skulle der dog ikke blive ved med at være.

Manglen på kilder gør at det er meget svært at danne sig et pålideligt billede af hvad der skete. Frits Clausen holder nemlig pludseligt op med at skrive til N. H. Rasmussen, det sidste brev skriver han den 29. september 1917 og dermed bliver den bedste kilde til livet i Jurjev-Polskij tavs. Denne tavshed er dog påfaldende i sig selv og N. H. Rasmussen undrer sig da også over den, bl.a. i et brev til Pastor Jensen¹²⁶. Man er derfor tvunget til at kigge andre steder hen hvis man vil have en forklaring på hvad der skete.

At noget skete er der ingen tvivl om. Ud over det ovenstående citat der hævder at Frits Clausen var begyndt at drikke og gå med damer, udtaler Frits Clausen selv i et interview med Bent Rasmussen fra 1925 bl.a. at ”Pastor Jensen ved ingenting” om livet i Jurjev-Polskij og man kan tydeligt fornemme at Clausen har en modvilje mod Pastor Jensen. Frits Clausen hævder bl.a. andet – hvad der sandsynligvis er forkert – at det var på N. H. Rasmussens initiativ at fangerne i Jurjev-Polskij blev sendt hjem over Sverige i 1918 og i det hele taget forsøger han at tage glansen af Pastor Jensens arbejde.

Hvorfor har Frits Clausen så denne pludselige modvilje mod Pastor Jensen? En par grunde kunne umiddelbart tænkes: Som sagt havde Frits Clausen været den naturlige fører for de sønderjyske krigsfanger i Pavlovo Posad og senere i Jurjev-Polskij indtil Pastor Jensens kom dertil. En mulig forklaring på Clausens ændrede adfærd kunne være at han følte sig vraget og tilsidesat efter Pastor Jensens ankomst og overtagelse af lejren. Den forsigtige Pastor Jensen var først og fremmest leder af lejren på grund af sin stilling som præst, sin alder og fordi han havde N. H. Rasmussens velsignelse. Hans personlighed har næppe været en slags som Frits Clausen kunne se op til. Det lader til at Frits Clausen opgiver sit ”hverv” som leder af sønderjyderne i foråret 1918. Dette ses ved at han sammen med to kammerater i maj 1918 forlader lejren for at prøve at nå igennem til tjekkerne i Sibirien. Hvis han på det tidspunkt stadigvæk havde anset sig som leder, skulle man tro

¹²² N. H. Rasmussens privatarkiv, nr. 8624.

¹²³ N. H. Rasmussens privatarkiv, nr. 555. Understregningen er Pastor Jensens egen.

¹²⁴ Her går jeg ud fra at Frits Clausen med P.J. mener Pastor Jensen, men det kan dog ikke udelukkes at han har en anden i tankerne, nemlig Peter Jensen som Clausen senere rejste til Moskva sammen med.

¹²⁵ N. H. Rasmussens privatarkiv, nr. 8633.

¹²⁶ N. H. Rasmussens privatarkiv, nr. 75.

at han havde sørget for alle fangerne og ikke kun et par stykker. Forsøget mislykkedes dog og han blev som de andre sendt hjem over Petrograd i 1918, iøvrigt som en af de første, hvilket yderligere bestyrker mistanken om at han nok ikke var nogen leder mere. Lederen var i stedet Pastor Jensen der som den sidste drog hjem efter at have organiseret fangernes hjemrejse.

Efterhånden tegner der sig et billede: Var Frits Clausen sur over at Pastor Jensen kom og ville bestemme det hele og irriteredes han over sine sløve medfanger der ikke ville slås for deres land som tjekkerne? Clausens reaktion – drikkeri og opgiveness – minder til forveksling om hans opførsel efter han i 1944 blev afsat som leder af DNSAP. Det *kan* være forklaringen, men det er sikkert ikke hele sandheden, da det f.eks. ikke forklarer hvorfor Clausen forlader kæresten. Sikkert er det dog at der sker *noget* for Frits Clausen derovre i Rusland. Helt forkert er det derfor ikke at sige at der for Frits Clausen skete det samme som der skete for millioner af Europas unge mænd i disse år, heriblandt Adolf Hitler: Verdenskrigen forandrede deres liv.

Oscar Axel Rudolph – En Dansk Officer?

I december 1916 kom den tilfangetagne premierløjtnant Oscar Axel Rudolph fra en lejr i Sibirien til den danske fangelejr i Jurjev-Polskij. Dansksindede sønderjyske officerer var en sjældenhed.

Officerer til den preussiske hær blev før krigen typisk rekrutteret blandt borgerskabets sønner og disse kredse var i Sønderjylland som oftest tysksindede. Desuden stod de nationale skel her endnu skarpere end blandt sønderjyderne som helhed¹²⁷. Derfor var de få dansksindede sønderjyder der kunne være potentielt officersmateriale ofte stemplet som ”politisk upålidelige”, f.eks. som H. P. Hanssens svigersøn, den senere amtmand Kresten Refslund Thomsen. Dette stempel lader til at være blevet anset som en soldaterskavank nogenlunde på linje med en dårlig ryg af det preussiske militær. Det er derfor tvivlsomt om Frits Clausen direkte blev opfordret til at blive officer, som han ellers i sine erindringer hævder at han blev¹²⁸. Tyskerne ville næppe udpege en nationalt ”unzuverlässig” som ham som officer.

Oscar Axel Rudolph var da heller ikke dansksindet sønderjyde. Ifølge N. H. Rasmussens optegnelser havde han familie i København, men det er nok mest sandsynligt at han er vokset op i Tyskland.

Under første verdenskrig blev den store klasseforskel der var mellem officerer og menige i tjenesten opretholdt i fangenskabets. Ifølge Haager landkrigskonventionen, som både Tyskland og Rusland havde tilsluttet sig, skulle fangne officerer f.eks. have samme løn i fangenskabets som officerer fra den nation der havde fanget officererne fik¹²⁹.

¹²⁷ Se f.eks. Kristian Jepsen Stig: De Blakkede. Sønderjyske Årbøger 2004, s. 67-86.

¹²⁸ John T. Lauridsen (red.): Føreren har ordet!, s. 122.

¹²⁹ Elsa Brändström: Bland Krigsfångar, s. 11.

Ud fra et brev, det eneste Rudolph har skrevet til N. H. Rasmussen, fra den 1. marts 1917 kan man se at han skriver et næsten fejlfrit dansk. Premierløjtnant Rudolph fortæller desuden i brevet at han ”overtog som rangældste officer Ledningen af det herværende danske Fangelager” og om N. H. Rasmussen skriver han at han fra alle sider har hørt ”mine Kamerater og Landsmænd rose Dem og Deres Virksomhed i København”. For yderligere at understrege sit danske sindelag skriver han at ”De Herrer Tyskere er jo bleven helt tossede, siden de har vundet et Par Sejre i Verdenskrigen. Mig, for Eksempel, vilde mine tyske Kammerater i Sibirien degradere, fordi jeg læste Holbergs ”Jeppe paa Bjerget” op for et par Landsmænd.¹³⁰

Da jeg faldt over dette brev undrede det mig at jeg ikke havde læst noget om premierløjtnant Rudolph andetsteds. En så betydningsfuld person, en leder af fangelejren, skulle man da tro at der stod noget om i f.eks. N. A. Jensens erindringer eller i foreningens for de tidligere krigsfangers efterladte papirer. Forklaringen kunne dog være at da officerer og menige blev skilt ad og sad i hver deres del af lejren havde de menige ikke så meget tilfælles med Rudolph. En anden forklaring kommer Frits Clausen dog med i et brev skrevet den 28. april 1917. Her skriver han bl.a. om premierløjtnant Rudolph:

”Rudolf har udgivet sig overfor Russerne under 4 forskellige Navne, v. Axel, v. Juel, v. Jossel og ovennævnte, han var aktiv tysk Officer i Marinen, men som Elev af krigsakademiet kom han til Infanteriet, indehaver af Jernkorset I og II. klasse, af det oldenborgske kors o.s.v. Ja, De skulde bare høre hans Bedrifter. Jeg kunde skrive utallige Ark om hvad han har forbrudt og bringe ligesaa mange Vidner herfra Lejren med de russiske Officerer i Spidsen. Da han rejste, Rev han et Danmarkskort i Stumper og Stykker og smykkede sig med de omtalte Ordensbaand (han eftersigende har købt i Sibirien)¹³¹”.

Selvom ovenstående skulle være en overdrivelse, må man konkludere at Frits Clausen i hvert fald ikke brød sig om Rudolph. Hvis Rudolph var blevet rangældste i lejren, havde Frits Clausen som den tidligere leder dog også god grund til at føle sig tilsidesat og degraderet (som han gjorde da Pastor Jensen kom til lejren), så derfor må man tage sine forbehold for denne beskrivelse. Senere i brevet til N. H. Rasmussen kan det da også virke som om Frits Clausen har et behov for at undskylde fangernes behandling af Rudolph:

”Hvis vi havde været overbevist om hans oprigtige danske Sindelag, var han maaske ikke bleven syg, men naar man her under vore Forhold i det Hele kan tvivle paa ens Nationalitetsfølelse, kan man være sikker paa, at der er noget ikke helt i Orden. Os andre er der aldrig en der har fattet mistanke til og det Indtryk vi har efterladt, kan vi nok være bekendt at lade Eder derhjemme faa at

¹³⁰ N. H. Rasmussens privatarkiv, nr. 8665.

¹³¹ N. H. Rasmussens privatarkiv, nr. 8637.

høre¹³²”.

I forbindelse med denne undskyldning bør man dog også huske på den opsang Frits Clausen fik efter sammenstødende med de slesvig-holstenske og hjemmetyske fanger i Pavlovskij Posad-lejren. Når N. H. Rasmussen normalt ikke så med milde øjne på nationale stridigheder i lejrene, kan man godt forstå at Frits Clausen havde et behov for at undskylde.

Men har Frits Clausen så ret? Var Rudolph en opportunist der forsøgte at fedte sig ind blandt sønderjyderne eller var han en godhjertet person hvis signaler bare blev misforstået af hans medfanger? Begge dele kan egentligt være rigtigt og hvem der har ret kan ud fra brevene være vanskeligt at afgøre. En kronik i Politiken fra 1922 af netop Rudolph om sønderjyderne i russisk krigsfangenskab giver dog et ganske godt fingerpeg om Rudolphs motiver. Axel Rudolph kalder sig her redaktør fra København og oplyser at han ”er Tysker af Afstamning”. Hans tydelige skiltning med sit danske sindelag i brevet til N. H. Rasmussen må derfor nok siges at være et spil for galleriet. Dette, sammen med de andre kilders påfaldende tavshed om Rudolph og hans underligt sleskede brev, tyder på at Frits Clausens beskrivelse af Rudolph er den rigtige. Der sad altså sandsynligvis ingen dansksindet officer i Jurjev-Polskij-lejren, kun en tysker i forklædning.

Rudolphs forsøg på at komme til Jurjev bekræfter desuden den nærliggende tanke: At de nationale særlejre ikke kun tiltrak de nationale mindretal de skulle, men også dem der ville leve et lidt lettere fangeliv. Det kunne lade sig gøre da nationalfølelse jo er en ret diffus størrelse der ikke lader sig kontrollere. Nationalitet kan ikke ses. Udsmidningen af hjemmetyskerne i Pavlovo Posad og det at Rudolph også blev sendt væk, tyder dog på at russerne godt var klar over dette fænomen og tog hånd om det.

Det skulle dog vise sig at Rudolph ikke var helt ude af billedet, selvom han blev sendt væk fra Jurjev-Polskij. I N. H. Rasmussens notesbøger kan man se at han den 12. juni modtager et telegram fra Rudolph¹³³. Det interessante er at telegrammet er afsendt fra Danmark, nærmere bestemt fra lazaretlejren i Hald ved Viborg.

Denne lejr var en udløber af Dansk Røde Kors' arbejde for krigsfangerne under krigen. Kort fortalt enedes den tyske og østrig-ungarnske regering, ved dansk mellemkomst, med den russiske om at udveksle invalide, ikke-arbejdsdygtige fanger. Fangerne skulle sendes til Danmark, tyske og østrigske fanger til lejren i Hald og russiske til en lejr ved Horserød, hvor de skulle indkvarteres til krigen var slut. Udvælgelsen af hvilke tyske og østrigske krigsfanger der skulle til Danmark, stod Dansk Røde Kors for¹³⁴.

Tilsyneladende er det så lykkedes Rudolph at blive udvalgt til at komme til Danmark. For at komme

¹³² N. H. Rasmussens privatarkiv, nr. 8637.

¹³³ N. H. Rasmussens privatarkiv, nr. 7337. Selve telegrammet findes som nr. 413.

¹³⁴ Om lejrene i Hald og Horserød se Bent Blüdnikow: Krigsfanger, s. 26-95.

i betragtning skulle man, indtil september 1917, være halvinvalid. Intetsteds i brevskrivningen fra foråret 1917 er der tegn på at Rudolph var invalid, men udelukkes kan det dog heller ikke. Hvis formodningen om Rudolphs opportunistiske natur er rigtig, kunne man dog godt forestille sig at han har simuleret sig til en plads i Haldlejren.

Hjem til Sønderjylland

Krigsfangerne under Februar- og Oktoberrevolutionen

Kampene på østfronten sled hårdt på Rusland. Krigen gjorde sit til at Zarens i forvejen vaklende autoritet blev yderligere undermineret blandt russerne, høj såvel som lav, og da der udbrød omfattende uroligheder i Petrograd i februar 1917, nægtede Petrograds garnison at slå dem ned. Zaren blev tvunget til at abdicere og februarrevolutionen var dermed en realitet. Den indførte demokratiske tilstande i Rusland, men afsluttede ikke krigen. Tværtimod iværksatte den nye regering under Kerenskij i sommeren 1917 en offensiv mod centralmagterne, noget der alvorligt svækkede Kerenskijs omdømme som den mand der kunne lede Rusland. Offensiven blev en dundrende fiasko; mange soldater nægtede simpelthen at følge ordren og deserterede. De der ikke gjorde tog tyskerne sig af. I november 1917 udnyttede bolsjevikkerne folkelige demonstrationer for ”brød og fred” til at iværksætte den anden revolution, bedre kendt som oktoberrevolutionen, kaldt således fordi Rusland på det tidspunkt stadig anvendte den gamle julianske kalender.

Bolsjevikkerne satte martsregeringen på porten og dermed var Lenin og bolsjevikkerne Ruslands nye herskere.

Krigsfangelejrenes isolerede verden blev ikke videre rystet af begivenhederne uden for pigtråden. Februarrevolutionen gik nærmest hen over hovedet på fangerne; Mathias Høeg, der oplevede den i Nikolsk-Ussurisk, nævner den kort, mens Viktor Birkedal der sad i arbejdslejren i Jussowka er lidt mere udførlig og fortæller at ”Vagterne ikke længere havde Geværer eller andre Vaaben, men derimod rødt Bind om Armen”¹³⁵. Det varede dog kun et par dage, så kom geværene tilbage. For Birkedal kom dette skift som en stor og uforklarlig overraskelse. Det var først da brevene kom hjemmefra at forklaringen kom: ”Der var hændt det utrolige, at Russerne havde afsat og vistnok ogsaa fængslet deres Czar, men Krigen fortsattes stadig paa Fronterne. Det sidste var det afgørende for os. Saa var Haabet om at komme hjem atter blevet slukket”¹³⁶.

Efter februarrevolutionen fik fangerne tildelt flere privilegier, sandsynligvis som en følge af Kerenskijregeringens mere humane syn på krigsfanger. Forholdene blev friere og Viktor Birkedal deltog f.eks. med sine medfanger i en parade den 1. maj 1917. Når Birkedal og Mathias Høeg så alligevel ikke så februarrevolutionen som nogen skelsættende begivenhed, kræver det da også en forklaring. Elsa Brändström har faktisk det modsatte syn på tingene, hun skriver ligeud at ”Krigsfångarna hade mer än några andra varit utsatta för det tsaristiske systemets övergrepp och hälsade därför revolutionen med tillfredsställelse”¹³⁷. Det er dog værd at bemærke at Brändström

¹³⁵ Christen P. Christensen: 8 Mand Savnet, s. 166.

¹³⁶ Christen P. Christensen: 8 Mand Savnet, s. 166.

¹³⁷ Elsa Brändström: Bland Krigsfångar i Ryssland och Sibirien 1914-1920, s. 137.

ikke selv sad i en fangelejr. Hendes arbejde gik ud på, i mod- eller samarbejde med de russiske myndigheder, at lindre fangernes kår og Kerenskijregeringen var helt sikkert i den henseende nemmere at danse med. Derudover har hun ganske sikkert også følt det som et fremskridt i hendes eget arbejde, at krigsfangerne fik mere frihed. For krigsfangerne selv bragte februarrevolutionen dog, som Viktor Birkedal også siger, ikke fangernes hjemsendelse et eneste skridt nærmere. Anderledes betydningsfuld var oktoberrevolutionen. I Pastor Jensens dagbogsnotater får man et indtryk af nogen meget forvirrende novemberdage der var fyldt med rygter og hvor man ikke vidste hvad der egentligt skete i Moskva og Petrograd. Først den 10. december fik man i Jurjev-Polskij en afklaring da en 22-årig tidligere rekrut blev udnævnt som kommandant i lejren. Nytårsdag 1918 proklamerede det lokale arbejder- og soldaterråd at fangerne havde fuld frihed til at færdes i byen og den nærmeste omegn¹³⁸ og fra flere sider blev fangerne direkte opfordret til at rejse hjem. Bolsjevikkerne havde både rent ideologiske og mere praktiske grunde til at ønske krigsfangerne sendt hjem. Pastor N. A. Jensen beretter f.eks. om et besøg i maj 1918 af en bolsjevik der ”i forstaaelse med hin internationale socialist-komite af krigsfanger i Moskva, talte til fangerne her om, at de skulde rejse hjem og øve et lignende frihedsværk”¹³⁹. En mere håndgribelig grund til at fangerne ønskede at rejse hjem var dog forsyningssituationen. Peter Jensen, der sad i Jurjev-Polskij lejren, skriver f.eks.: ”I løbet af året 1917 havde levnedsmiddelforsyningen forringet sig så meget, at den endog her i denne lille købstad, som lå midt i bondelandet, kunne betegnes som værende på randen af hungersnød. I lejren blev var rationerne skåret stærkt ned og brødet blev dårligt.”¹⁴⁰ Bolsjevikkerne har sikkert også været glade for at der i en tid med fødevaremangel var færre fanger at skulle føde på. Fangerne fik, hvad så grunden end var, pludselig en frihed som de ikke havde haft tidligere i deres fangetid og denne nyvundne frihed har sandsynligvis gjort sit til at længslen efter hjemmet blev for stærk. Krigsfangerne havde grunde nok til at ville rejse hjem og mange gjorde det også. Det vurderes at 670.508 østrig-ungarnske krigsfanger, omtrent en tredjedel af det samlede antal østrigske soldater i russisk fangenskab, vendte hjem før den 18. oktober 1918, langt de fleste uden hjælp fra den østrig-ungarnske stat¹⁴¹. I denne bølge af hjemvendende krigsfanger har der sikkert også været en ordentlig portion sønderjyder. I forbindelse med mit arbejde har jeg fra flere sider hørt fortællinger af mere anekdotisk slags om sønderjyder der ”gik hjem fra Rusland” og de der har gjort det er sandsynligvis en del af denne bølge.

¹³⁸ N. A. Jensen: Ventetider, s. 251.

¹³⁹ N. A. Jensen: Ventetider, s. 254.

¹⁴⁰ Sønderjysk Månedsskrift 44. årg., s. 324.

¹⁴¹ Alon Rachamimov: POWs and the Great War, s. 192. Tallet er det østrig-ungarnske krigsministeriums eget.

For krigsfangerne, og i særdeleshed de sønderjyske, var der dog en enkelt ting der talte for at udsætte hjemrejsen så længe som muligt, nemlig faren for efter hjemkomsten påny at blive sendt i krig, denne gang på vestfronten. Dette var for mange krigsfanger noget nær det samme som den visse død. Fangerne fra Jurjev-Polskij frygtede det især, da de jo havde siddet i en ”forrædderlejr” og derfor nok ikke kunne forvente en skånsom behandling fra tyskerne side. Det er ikke underligt at Pastor Jensen i april 1918 beskriver en hjemsendelse over Tyskland som noget man frygter, ikke noget man glæder sig til¹⁴². Frygten var reel nok da tyskerne i 1918 netop havde et stort behov for friske soldater til deres kommende forårsoffensiv i vest.

Lenin havde allerede umiddelbart efter oktoberrevolutionen indledt fredsforhandlinger med tyskerne i Brest-Litovsk. Tyskerne krævede her store landafståelser af russerne, som bolsjevikkerne dog værgrede sig ved at gå med til. Tyskerne genoptog derfor krigen i februar 1918, og efter store tyske sejre måtte Rusland den 3. marts 1918, ved freden i Brest-Litovsk, til tyskerne afstå et område på størrelse med hvad der idag svarer til de baltiske lande, Hviderusland og Ukraine tilsammen. En anden konsekvens af Brest-Litovsk freden, mere specifikt traktatens artikel VIII, var at de krigsførende landes krigsfanger nu skulle løslades og returnere til deres respektive hjemlande. Interessant er det dog at bemærke at traktaten ikke præciserer hvordan krigsfangerne skulle udveksles, det skulle man senere hen finde ud af¹⁴³. Tyskerne var nemlig interesserede i at beholde deres mere end 1,4 millioner russiske krigsfanger i Tyskland så længe som muligt, da de var en værdifuld arbejdskraft i det tyske landbrug og samlet set mere værdifulde end de 167.000 tyske krigsfanger der sad i Rusland. Tyskerne forsøgte derfor at gennemføre at udvekslingen foregik sådan at for hver tysk krigsfange der blev udleveret, blev der tilsvarende udleveret én russisk. Denne metode ville sørge for at de tyske krigsfanger blev hjemsendt, samtidigt med at man beholdt de russiske krigsfanger så længe som muligt. Russerne ville til gengæld helst have at man udvekslede alle krigsfanger samlet, da den store mængde østrig-ungarnske krigsfanger var en stor byrde for det forarmede russiske rige. I juni 1918 sendte tyskerne derfor en delegation til Moskva for at forhandle enkelthederne om krigsfangernes hjemrejse på plads. Ved forhandlingerne fik tyskerne deres vilje og mand-for-mand udvekslingen blev aftalt og traktatfæstet den 24. juni 1918¹⁴⁴. Om den så også blev gennemført i praksis er nok mere tvivlsomt pga. det tyske sammenbrud i november 1918. Forholdene for de almindelige russere blev dog ikke forbedret. Brød blev der ikke mere af, tværtimod, og det samme med freden: Krigen mod tyskerne blev afløst af en bitter og blodig borgerkrig.

¹⁴² N. A. Jensen: Ventetider, s. 252.

¹⁴³ Brest-Litovsk traktaten i dens fulde form kan ses i John W. Wheeler-Bennett: Brest-Litovsk – The Forgotten Peace, s. 403-409.

¹⁴⁴ Alon Rachamimov: POWs and the Great War, s. 192.

Opbrud fra Jurjev-Polskij

Flere breve fra N. H. Rasmussen til Pastor Jensen viser at man i Jurjev-Polskij efter revolutionen i november 1917 havde planlagt at blive i lejren så længe som muligt og helst indtil at krigen var helt slut. Man skyndte sig heller ikke at forlade lejren ved første lejlighed der bød sig. I længden blev det dog sværere og sværere at blive i lejren. Fangernes tildelte rationer blev mindre og mindre, især i januar 1918 var det slemt. I et brev til N. H. Rasmussen fra den 11. april 1918 skriver Pastor Jensen: ”Vi var virkelig dengang i ikke ringe forlegenhed; mine folk gik i jan. med tiggerposen. Siden 25. jan. intet i vejen.”¹⁴⁵ Derefter så Pastor Jensen sig nødsaget til at tage et lån hos den yderst hjælpsomme direktør i Russisk Handelskompagni, Erik Plum, for at have en reserve til at stå imod med, hvis fødevarerforsyningen igen skulle svigte.

For at forhindre at pengemanglen gentager sig iværksætter N. H. Rasmussen en indsamling blandt sine støtter der resulterer i flere tusinde kroner til fangerne. Pengene når først frem efter at fødevarerforsyningen er bragt i orden, men da havde man brug for dem til et andet formål.¹⁴⁶

Det lader dog ikke til at det alene var fangerne der led nød. I et andet brev til N. H. Rasmussen skriver Pastor Jensen: ”Soldaterrådet sendte for nylig et par slæder forsynede med revolvere ud, hvor de havde fået nys om, bønderne havde korn, og de fandt også en del. Og en revolver og en sabel er gode hjælpemidler ved en ”handel”.”¹⁴⁷

En gruppe initiativrige krigsfanger forsøgte dog at løse forsyningssituationen på en anden måde. De købte heste og føl af russerne og slagtede dem, hvorefter de solgte skindet igen. Det kød de ikke selv spiste forsøgte de at sælge til russerne der dog først ville købe det da fangerne lavede det til pølser¹⁴⁸.

I februar rejste Frits Clausen og Peter Jensen til Moskva for at besøge vicekonsul Edstrøm. Rejsen forløb ikke uden dramatik, i Moskva oplevede de skyderier i gaderne, men det var, som John T. Lauridsen også påpeger, nok ikke ”hele den russiske revolution” som Frits Clausen ellers beskriver det som i sine erindringer¹⁴⁹. Fangerne mødte konsulen, men uden noget videre resultat og rejste derefter tilbage til Jurjev-Polskij¹⁵⁰.

I pinsen 1918¹⁵¹ var forholdene i Jurjev-Polskij blevet så stabile at N. A. Jensen kunne forlade Jurjev-Polskij for at forsøge at få fangerne i skovlejren ved Sarapul til Jurjev. Pastor Jensen måtte dog rejse hjem med uforrettet sag, da hans tilladelse til at tage fangerne med til Jurjev var udstedt af

¹⁴⁵ N. H. Rasmussens privatarkiv, nr. 563.

¹⁴⁶ Brev fra N. H. Rasmussen til Pastor Jensen den 6. maj 1918. N. H. Rasmussen privatarkiv, nr. 71.

¹⁴⁷ N. A. Jensen til N. H. Rasmussen d. 21. januar 1918. N. H. Rasmussens privatarkiv, nr. 558.

¹⁴⁸ LAA 56/1a.

¹⁴⁹ John T. Lauridsen (red.): Føreren har ordet!, s. 131.

¹⁵⁰ Sønderjysk Månedsskrift 1968, s. 323-334.

¹⁵¹ Her er det usikkert om der menes dansk eller russisk tid.

Kerenskijregeringen og derfor ikke anerkendtes af bolsjevikkerne.

Kort efter Pastor Jensens afrejse fik sønderjyderne i Jurjev-Polskij dog besøg af en gruppe tyske officerer der truede med tvangshjemsendelse til krig på vestfronten, hvis sønderjyderne ikke forlod lejren¹⁵². Hvor reel og hvor meget den har betydet for fangerne er nok tvivlsomt, mere fristende var det nok at officeren kunne tilbyde en enkeltbillet med lazarettog til hjemmet. Tre, heraf en hjemmetysker, tog imod tilbuddet, mens resten takkede nej. Dette ”tilbud” siger noget om at traktaterne for udveksling af krigsfangerne nok ikke er noget man kan bruge som retningslinje for hvornår fangerne egentligt drog hjem. At hjemrejsen på dette tidspunkt skulle foregå med lazarettog tyder på at man allerede ved Brest-Litovskfreden havde aftalt en udveksling af syge krigsfanger og tyskerne så deefter udnyttede denne aftale til at få også raske soldater hjem til offensiven i vest. Officerens besøg gjorde dog at man begyndte at føle at forholdene blev for usikre. Flere besluttede at tage hjemrejsen i egen hånd og forsøge at komme væk fra lejren. Frits Clausen fik her igen muligheden for at være leder for krigsfangerne i Pastor Jensens fravær. Først rejste han med et par medfanger ind til Moskva for at forhøre sig hos Russisk Handelskompagni om det var muligt for krigsfangerne at få arbejde hos kompagniet i Moskva. Det lykkedes at få fire mand i arbejde som vagter ved en nedbrændt keramikfabrik nord for Moskva, hvor der stadig var et lager af forskellige varer. Derefter rejste Frits Clausen og tre andre fanger mod øst i et forsøg på at nå tjekkerne, men de måtte vende om da de nåede Omsk. På hjemvejen tog de forbi Sarapul som de nåede kort efter Pastor Jensen og det lykkedes Frits Clausen at få 8 mand med tilbage til Jurjev. Resten af fangerne fra Sarapul fulgte – med en enkelt undtagelse – efter kort tid senere.

At få krigsfangerne i arbejde i Moskva var dog ikke nogen ny idé. Allerede den 11. februar skriver Pastor Jensen til N. H. Rasmussen at han ”forsøger at få 10 af de bedste ind til Moskva og P. [sikkert Petrograd] hos vore landsmænd”¹⁵³. Det lader altså til at den der er kommet på ideen om at fangerne skulle ind til Moskva er Pastor Jensen, da Frits Clausen, som tidligere nævnt, i interviewet med Bent Ramussen ikke tager ansvaret for beslutningen.

Da Pastor Jensen efter rejsen til Sarapul kom tilbage til Jurjev, fandt han lejren i opbrud. Han hørte om sønderjyderne på keramikfabrikken og rejste derefter til Moskva for at få plads til resten af fangerne. Pastor Jensen, der under rejsen til Jurjev-Polskij havde opholdt sig i Moskva, kendte en del ledende personer i det danske miljø og det lykkedes ham da også at få alle sønderjyderne anbragt på forskellige pladser. Således blev nogle ansat som f.eks. chauffører og en enkelt blev kok for direktør Gormsen fra Dansk-Russisk Handelskompagni¹⁵⁴. Sønderjyderne opdukken kom sikkert på et belejligt tidspunkt for handelskompagniet, da de danske firmaer i Rusland havde et behov for

¹⁵² N. A. Jensen: Ventetider, s. 254.

¹⁵³ N. H. Rasmussen privatarkiv, nr. 559.

¹⁵⁴ LAA: 56/1a

folk man kunne stole på og tillige pga. de urolige vilkår havde sendt en stor del af personalet hjem til Danmark. Anbringelsen hos handelskompagniet havde yderligere den fordel at kompagniet siden sommeren 1917 selv havde sørget for bospisningen og indkvarteringen af sine medarbejdere¹⁵⁵ og dermed var den byrde fjernet fra Pastor Jensens skuldre. Pastor Jensen selv fik arbejde med oversættelse af telegrammer og lignende ved gesandtskabet.

Moskva i Sommeren 1918 – Den Røde Terror

Det Rusland fangerne i sommeren 1918 skulle forlade var et land i opløsning. Bolsjevikkerne fornemmede at magten var ved at glide dem af hænde; i Ukraine og Sibirien var der blevet dannet hvide hære og i byerne råbte folk på brød. To episoder fik da det bolsjevikiske regime til at indse at det måtte kæmpe endnu hårdere hvis det skulle blive siddende som Ruslands regering:

Den 6. juli 1918 forsøgte de venstresocialrevolutionære, resterne af et mere moderat socialistisk parti der havde regeret sammen med bolsjevikkerne, et kup mod deres tidligere regeringspartnere. Kuppet indledtes med at 2 venstre-SR håndlangere myrdede den nyankomne tyske gesandt i Moskva, Grev Mirbach. Venstre-SRs håb var så at mordet kunne inspirere til en folkelig opstand, men efter en nat hvor ”kanonerne brølede og mitrællerne smældede”, som den ansatte i det danske konsulat C. F. Haxthausen beskriver det i sin dagbog¹⁵⁶, fik bolsjevikkerne nedkæmpet opstanden.

Den anden episode indtraf natten mellem den 16. og den 17. juli 1918 da hele den russiske zarfamilie blev henrettet af bolsjevikkerne i byen Jekaterinburg der stod til at falde til de hvide hære.

Disse to begivenheder, der begge skete mens der var sønderjyske krigsfanger i byen, var startskuddet til den periode der af bolsjevikkerne selv fik navnet ”Den Røde Terror”. Det hemmelige politi, Tjekaen, fik herefter næsten ubegrænsede magtbeføjelser som det til fulde benyttede sig af.

De eneste der i denne forvirrede periode var fredet var udlændinge og så de små neutrale landes repræsentationer, heriblandt den danske. Hele det engelske gesandtskab var i september 1918 blevet arresteret af bolsjevikkerne for at have konspireret – ifølge direktør Erik Plum ganske berettiget¹⁵⁷ – mod bolsjevikregeringen. Under arrestationen var den britiske marineattaché bl.a. blevet skudt af rødgardister. Det danske gesandtskab hjalp til med at få dem løsladt igen, hvilket lykkedes, men kort efter forlod de engelske, franske og amerikanske gesandtskaber Rusland.

Af den ellers tilbageholdende og beherskede Harald Scavenius' indberetninger til

¹⁵⁵ Erik Plum: Russisk Handelskompagni, s. 50-51.

¹⁵⁶ Tørk Haxthausen (red.): Ritmesteren og Revolutionen, s. 284.

¹⁵⁷ Erik Plum: Russisk Handelskompagni, s. 67.

udenrigsministeriet i København får man et indtryk af at forholdene for diplomatiet var desperate. F.eks. foreslog Scavenius at man skulle offentliggøre en ”Erklæring om, at for hver dræbt fredelig allieret Borger vil man skyde 5 af Bolschevikernes Ledere”¹⁵⁸.

Det danske miljø i Rusland blev i disse dage yderst sammentømt. Diplomater, forretningsfolk, ansatte ved Røde Kors og altså også sønderjyske krigsfanger sad i samme båd og var ude i det samme stormvejr.

Over Stockholm til Sønderjylland

Efter at fangerne var blevet anbragt i Moskva og Petrograd, var de dog ikke hjemme endnu. Umiddelbart så det ud til at være næsten umuligt for dem at komme hjem, da Finland i december 1917 havde erklæret sig uafhængigt hvad der resulterede i en borgerkrig mellem røde og hvide. Den sædvanlige rute med tog gennem Finland til Sverige var derfor spærret. I maj 1918 blev der dog åbnet en dampskibsrute på den stadig minerede strækning mellem Stockholm og Petrograd og dermed var en ny rute til Danmark åben. I små grupper blev krigsfangerne fra Jurjev og Sarapul, ialt 47 mand, fra juli til november, sendt med denne færge til Stockholm og derfra til med tog til København. I Danmark boede de så hos familie eller blev ved N. H. Rasmussens mellemkomst indkvarteret på en gård ved Gudme på Fyn.

En kvinde ved navn Ebba Tramp-Launsby fortæller i Dansksindede Sønderjydske Krigsdeltageres (DSK) årbog fra 1953 en historie om hvordan sønderjyderne i stedet blev sendt fra Petrograd til Stockholm. Hun var i årene 1911-18 gift med en svensk forretningsmand og bosat i Petrograd. Da sønderjyderne kom til Petrograd fra Jurjev-Polskij blev en del af dem indkvarteret hos fru en og arbejde der som gartenere og lignende. Flere ting taler for at Fru Tramp-Launsby er identisk med Fru Beckshøft, en kvinde bosat i Petrograd der på eget initiativ hjalp krigsfangerne. N. H. Rasmussen hørte første gang om hende da hun i april 1918 indrykkede annoncer i fem danske aviser og fortalte at krigsfangerne i Rusland desperat manglede penge¹⁵⁹. N. H. Rasmussen, der forsøgte at arbejde i så stor stilhed som muligt, var ikke videre begejstret for dette initiativ.

Ifølge Fru Tramp-Launsby kunne sønderjyderne ikke bare uden videre stige ombord på færgen og sejle til Sverige, da der uden for Petrograd lå tyske krigsskibe der standsede og gennemsøgte alle skibe for tidligere krigsfanger. Derfor skulle Harald Scavenius have indvilget i at skaffe de sønderjyske krigsfanger danske pas, hvis de vel at mærke kunne fremvise en dansk dåbsattest. Et større arbejde blev derefter sat i gang fra Fru Tramp-Launsby og N. H. Rasmussens side for at fremskaffe dåbsattester i Danmark der derefter blev sendt til Rusland, hvorefter sønderjyderne

¹⁵⁸ Bent Jensen: Købmænd og Kommissærer, s. 77-79.

¹⁵⁹ N. H. Rasmussens Privatarkiv, nr. 6104-7.

kunne få et dansk pas at rejse hjem på.¹⁶⁰

Hvis denne historie er sand vil den være et enestående og håndgribeligt eksempel på at danske embedsmænd direkte hjalp sønderjyder i modstrid med den danske regerings officielle politik. Om den så også er det er dog mere tvivlsomt.

For det første kan man sætte spørgsmålstegn ved Fru Beckshøft/Tramp-Launsbys troværdighed; Harald Scavenius siger lige ud om hende – på sin sædvanlige diplomatiske måde – at hendes ”Udtalelser om almindelige Forhold man maaske dog maatte tage med et vist Forbehold.”¹⁶¹

Det der taler tungest mod Fru Tramp-Launsbys historie er at N. H. Rasmussen og Pastor Jensen intet sted i deres korrespondence omtaler forsøg på at fremskaffe dåbsattester og så at heller ingen beretninger nævner det. Tavsheden betyder dog nødvendigvis ikke noget som helst; hvis krigsfangerne virkelig blev udstyret med danske pas var det et brud på dansk neutralitet og derfor noget der i sagens natur måtte foregå i stilhed. Fru Tramp-Launsbys beretning kan stadigvæk godt være sand og noget tyder endda på at den er det.

Til forsvar for Fru Tramp-Launsbys historie taler at både Erik Plum og Pastor Jensen nævner de tyske krigsskibe der lå ud for Petrograd og visiterede skibstrafikken¹⁶², så den del af historien er altså sand og en eller anden form for pas skulle krigsfangerne vel bruge for at komme derigennem. Harald Scavenius antyder også at alt ikke gik helt efter reglerne, da sønderjyderne blev sendt hjem: ”Om hvorledes Fangerne blev sendt hjem, er det kun værd at udtale sig om i største Almindelighed. Da Danmark nu staar i diplomatisk Forbindelse med Sovjet, er det sikkert ikke værd at omtale de Puds, som man i sin Tid spillede Bolschevikstyrelsen”¹⁶³.

Jeg har forsøgt at kigge i udenrigsministeriets arkiv for at se om man der kunne finde nogen fingerpeg om hvad der skete, men har kun fundet vage indicier som man ikke kan bygge noget som helst på. Som eksempler derpå kan nævnes at konsulatet i Moskva i foråret 1918 bestiller ekstra pasformularer fra Omsk og at der er lettere mærkværdige ansøgninger om at få nye pas i samme tidsrum¹⁶⁴.

Hvad der egentligt foregik vides ikke. Det eneste vi *med sikkerhed* kan konstatere er at krigsfangerne fra Jurjev-Polskij blev sendt til Danmark med båd over Sverige i løbet af efteråret 1918. Sandsynligheden er dog stor for at sønderjyderne fik udstedt pas af det danske gesandtskab. De forskellige danske institutioner og firmaer hjalp generelt hinanden meget i de dage uden at se for meget på de officielle regler, men om det så også gjaldt for krigsfangerne er kun gisninger og det er

¹⁶⁰ DSK-årbog 1953, s. 87-94.

¹⁶¹ Interview med Harald Scavenius. N. H. Rasmussens Privatarkiv, pk. 3.

¹⁶² Hhv. Erik Plum: Russisk Handelskompagni, s. 70 og N. A. Jensen: Ventetider, s. 263.

¹⁶³ Interview med Harald Scavenius. N. H. Rasmussens Privatarkiv, pk. 3.

¹⁶⁴ Udenrigsministeriets arkiv, Gesandtskabet i Petrograd, arkivnr. 398, nr. 11b og 25g. Angående pasansøgningerne se f.eks. pas-sagen ”Eugen Andersen”.

nok også netop hvad Harald Scavenius ønskede det skulle være.

Harald Scavenius blev til sidst også selv tvunget til at forlade Rusland med hele den danske repræsentation da den danske regering i slutningen af 1918 valgte at afbryde alle diplomatiske forbindelser med Sovjetrusland. Den 16. december 1918 forlod gesandtskabet Petrograd med tog mod Finland. Med i følget var Pastor Jensen og de to sidste krigsfanger fra Jurjev-Polskij, Peter Jensen og Willy Andersen.

Krigsfangerne i Borgerkrigen

Ikke alle fanger sad i nærheden af Moskva og ude i landet var forholdene væsentligt anderledes end i Petrograd og Moskva. Efter revolutionen var alle ikke lige glade for at få en ny regering påtvunget. Allerede kort tid efter revolution begyndte skyderier i Petrograd og Moskva mellem bolsjevikker og forskellige grupper som man nok ikke fornærmer ved at kalde for kontrarevolutionære, f.eks. officerskadetter. Organiseret, væbnet opstand var der dog ikke tale om i den første tid efter revolutionen, men uroen og manglen på en effektiv central regeringsmagt gav sig udslag i form af strejker og mere eller mindre bolsjevikiske røverbanders omstrejfen. Den gamle elite, af bolsjevikkerne kaldet *boorzhu*, burgeois på russisk, de der mest af alle led under det nye styre, flygtede i stort tal fra Petrograd og Moskva mod Ukraine og Sibirien.

Det første egentlige slag i borgerkrigen var det seks dage lange slag om Rostov der begyndte den 6. december 1917. Det blev udkæmpet mellem 500 tidligere officerer og en talmæssigt overlegen styrke af rødgardister der dog var håbløst udisciplinerede. Den røde hær var på dette tidspunkt ikke en hær, men nærmest en rød bande, hvad den blev ved med at være indtil omkring september 1918¹⁶⁵.

Krigsfangeren Victor Birkedal fra Sønderborg sad netop på dette tidspunkt i fangelejren Bakhmut mellem Kharkov og Rostov i Ukraine. Her så han med egne øjne det der senere skulle blive til den røde hær og det han så, imponerede ham ikke. Birkedal fortæller bl.a.:

”...jeg saa en Flok delvis civilt klædte Folk med Rifler og Spader på Nakken vandre syngende ind mod Byen. De var daarligt paaklædt, og deres Bevæbning var tilfældig. De bageste i Flokken trak nogle Maskingeværer efter sig i en Snor, ligesom Hunde. Det var den spirende Begyndelse til den røde Armé i Bachmut, en By, hvor man særdeles hurtigt havde fulgt Eksemplet fra Petrograd. Det hele saa rørende dilettantisk ud, ikke mindst Maskingevæerne, der hoppede efter Kolonnen paa deres smaa Hjul. Jeg genkaldte i Erindringen de marcherende Kolonner af russiske Soldater, som jeg havde set kort efter mit Fangenskab, disse uendelige Rækker af ens paaklædte, store Mænd, hvis Bajonetter paa lang Afstand lignede en Skov af Lanser. De var Tegnet paa et stort og mægtigt Rige, medens disse var Tegnet paa et

¹⁶⁵ Stykket om revolutionen og borgerkrigen er skrevet på baggrund af Orlando Figes: A People's Tragedy, s. 474-535 og 589-602.

Land i Opløsning og i Færd med at ødelægge det, som Krigen havde skaanet.¹⁶⁶

Senere, da han så soldaterne i kamp, sammenlignede han slaget med sine egne oplevelser i Galizien i 1915:

”Det bragede langs Fronten den ganske Dag, som om det gjaldt om at skyde saa megen Ammunition bort som mulig. Den angribende Styrke saa vi ikke noget til, derimod kunne vi skimte Forsvarernes Hoveder over Skyttegraven. Alle var de tilsyneladende stærkt optaget af at skyde fremefter, sikkert uden at have noget nævneværdigt at sigte paa. [...] Uden Besvær kunde jeg genkalde mig den Lyd af et helt tysk Kompagni, der skød Hurtigskydning med Rifler mod det russiske Stormangreb ved Strypa. Den rasende, brændende Energi til at forsvare sig og til at fremtvinge en Afgørelse var noget ganske andet end den hensigtsløse Skydning fra de russiske Skyttegrave.¹⁶⁷”

Det skal dog til de røde soldaters forsvar siges at i det mindste lader det til at der blev kæmpet ved Bakhmut, da det langt fra tilfældet alle steder. Mange soldater i 1918 kun havde sluttet sig til den røde hær i håbet om at få mad og en varm kappe¹⁶⁸.

Russerne var selvfølgelig godt klar over at der i fangelejrene befandt sig en potentielt meget slagkraftig styrke af trænede soldater og både de røde og de hvide styrker forsøgte at hverve krigsfangerne for deres sag. Flere sønderjyske krigsfanger beretter om forsøg på hvervning til både hæren og det kommunistiske parti, men med en enkelt undtagelse er der dog ingen eksempler på at hvervningen lykkedes. Undtagelsen er Peter Petersen der i 1915 blev taget til fange ved Dünafloden og derefter sat i en dødslejr ved Omsk. I foråret 1916 flygtede han sammen med tre andre fra lejren og nåede helt ned til Baku ved det Kaspiske Hav før han blev fanget igen. Han blev så sendt på landarbejde et sted ved Sortehavskysten, hvor han var indtil revolutionen kom. Peter Petersen fortæller at ”Straks, da den røde revolution begyndte i 1917, blev jeg tvangsindlagt som rødgardist, og jeg måtte kæmpe adskillige steder i Sortehavs-egnen mod ”de hvide”. Disciplinen blandt de røde var hård og at vige betød døden. Alligevel blev vi trængt tilbage helt til Zaritzyn”. En nat stak Peter Petersen dog af og kom igennem til de hvide og derfra videre til de tyskkontrollerede dele af Ukraine¹⁶⁹.

Den 23. april 1918 udstedte Trotskij et forbud mod at agitere og hverve blandt krigsfangerne, men det er nok tvivlsomt om forbuddet blev overholdt alle steder¹⁷⁰. Under alle omstændigheder gjaldt forbuddet kun de røde og f.eks. blev Jens Henriksen, der i juli 1918 på egen hånd var på vej fra Sarapul til Jurjev-Polskij, da også af de hvide tilbudt at hjælpe til med forsvaret af byen Jaroslavl, hvad han dog pænt takkede nej til.

Denne beslutning var nok meget klog. Jens Henriksen oplevede nemlig selv borgerkrigens brutalitet

¹⁶⁶ Christen P. Christensen: 8 Mand Savnet, s. 206.

¹⁶⁷ Christen P. Christensen: 8 Mand Savnet, s. 207-208.

¹⁶⁸ Orlando Figes: A People's Tragedy, s. 557-558.

¹⁶⁹ Interview med Peter Petersen i Jydske Tidende 24. januar 1965. Citatet stammer også fra denne artikel.

¹⁷⁰ Reinhard Nachtigal: Russland und seine österreichisch-ungarischen kriegsgefangenen 1914-1918, s. 312.

da han så bolsjevikkerne gøre kort proces med deres modstandere da de efter ti dages kamp havde erobret Jaroslavl:

”Der holdtes i hine Dage i Jaroslaw en veritabel Jagt paa Spidserne blandt Borgerskabet, som blev trukket frem af deres Skjul, samlet, stillet op mod en Mur og skudt. Jeg var en Gang Vidne til en saadan Nedskydning af en halv Snes Borgere. [...] Her oplevede jeg Krigen i dens værste Gru. Disse Myrderier varede et Par Dage, saa blev der Ro”¹⁷¹.

Hjem fra Sibirien

Borgerkrigens første front kom i store træk til at følge Volgaflodens løb. Grunden til at den netop kom til at stå her, var at den tjekkiske legion gjorde oprør mod den bolsjevikiske regering. Allerede i august 1914, umiddelbart efter krigsudbruddet, opstillede russerne et frivilligt tjekkisk korps, hvervet blandt tjekkiske og slovakiske emigranter, der skulle kæmpe mod centralmagterne, dog i russiske uniformer. Tanken bag opstillingen af dette korps var den i Rusland fremherskende idé om panslavisme, kort fortalt en idé om at de slaviske folkeslag var ét stort fællesskab. Det var dog først i 1916 at russerne fik den idé at begynde at foretage hvervning blandt de tjekkiske krigsfanger. Man besluttede at korpset, eller ”Den Tjekkiske Legion” som det senere blev kendt som, skulle være en selvstændig tjekkisk enhed med tjekkiske officerer og tjekkisk som kommandosprog, altså nærmest en tjekkisk hær i eksil. Legionen var i 1917 på 35.000 mand, et ikke overvældende antal ud af ialt omkring 250.000 tjekkiske krigsfanger og 120.000 emigranter i Rusland¹⁷².

Lejren i Jurjev-Polskij indeholdt foruden sønderjyder som nævnt også en stor del tjekker. N. A. Jensen fortæller at der i sommeren 1917 skete en national vækkelse blandt tjekkerne og i august rejste ”en hel lille skare” afsted for at slutte sig til legionen. Deres afrejse er i et brev beskrevet af en sønderjyde, det er sandsynligvis den velformulerede og nationalt vakte Frits Clausen der skriver:

”Jeg fulgte dem til banegården. Det gik med sang. I kamp! I kamp! lød det begejstret fra deres læber. Jeg tænkte på, om man kunde gå i kampen for friheden med sådanne kammerater. Da kunde man frejdigt gå kuglerne i møde [...] Men den glæde får vi nok ikke.”¹⁷³

Forholdet mellem russerne og tjekkerne blev ret hurtigt dårligt af mange forskellige årsager. Især efter revolutionerne i 1917 forværredes forholdet. Freden i foråret 1918 mellem Tyskland og Rusland gjorde desuden at der set fra russisk synspunkt ikke længere var behov for den tjekkiske legion i Rusland og den begyndte at trække sig tilbage mod Vladivostok for derfra at blive sejlet til Frankrig.

¹⁷¹ Almanak for Nordslesvig 1939, s. 94.

¹⁷² John F. N. Bradley: The Czechoslovak Legion in Russia, 1914-1920, hhv. s. 14 og s. 31. Afsnittet om den tjekkiske legion bygger mestendels på dette værk.

¹⁷³ Brevet er optrykt i N. A. Jensen: Ventetider, s. 168-169. Se mere om Frits Clausens syn på tjekkerne i afsnittet ”Frits Clausen – En Førers Fald?”

Den tjekkiske legion var på dette tidspunkt den eneste nogenlunde organiserede og disciplinerede militære styrke i Rusland og altså en reel trussel for de nye bolsjevikiske magthavere, også fordi at den var oprettet af zaren og derfor en borgerlig hær. Efter forskellige skærmydsler med bolsjevikkerne beordrede bolsjevikkerne i maj 1918 tjekkerne til at afgive deres våben og i et telegram fra den 25. maj bemyndigede Trotskij rødgardisterne til at skyde hvis tjekkerne gjorde modstand. Det gjorde tjekkerne og faktisk så effektivt at de satte bolsjevikkerne fra bestillingen langs hele den transsibiriske jernbane. Da bolsjevikkerne var væk, tog de hvide, i forståelse med tjekkerne, over og hele Sibirien, fra Vladivostok til Volga, blev i løbet af sommeren 1918 mere eller mindre overtaget af hvidgardisterne.

De tjekkiske ledere stod da i et dilemma: Skulle man fortsætte kampen mod bolsjevikkerne eller skulle man rejse til Vladivostok og derfra sejle til Frankrig? Man valgte det sidste og undlod dermed at vælte det endnu meget ustabile bolsjevikstyre. Tjekkerne trak sig langsomt tilbage og først i 1920 forlod de sidste tjekkiske styrker Sibirien.

Det tjekkiske oprør standsede transport af krigsfanger fra Sibirien til den europæiske del af Rusland. Elsa Brändström skriver bl.a. om fangernes forhold efter tjekernes oprør:

”Krigsfångarna i Sibirien trodde sig först i tscheckerna se befriaren från det tyranni, vilket internationalisterna utövade i de sibiriska fånglägren. De togo för givet att tscheckerna skulle tillåta deras hemfärd, och hälsade därför omstörtningen med tilfredsställelse.

Många dagar förflöto emellertid ej, förrän dessa förhoppningar grusades. Så snart tscheckerna intagit en ort och vore säkra på att kunna behålla densamma, internerades omedelbart samtliga där befintliga krigsfångar”¹⁷⁴.

Selvom ”internationalisternes tyranni”, næppe har føltes særligt slemt for fangerne, så har Brändström ret i at de krigsfanger der var så uheldige at sidde fast mens borgerkrigen rasede var de værst stillede. Det var svært for Røde Kors at lindre fangernes kår og de kæmpende parter havde andre ting at tænke på end at hjælpe krigsfangerne. Elsa Brändström skriver andetsteds: ”Icke under någon tid har depressionen bland fångarna varit så stor och umbärandena så svåra som under senare hälften av år 1918. [...] Från flera sibiriska läger hade t. o. m. krigsfångtransporter avgått i riktning mot hemlandet. Då omstörtningen inträffade, blevo de flesta av dessa hejdade, urlastade och internerade i närmaste koncentrationsläger – offer för ett främmande lands inre politiska strider.”¹⁷⁵ Røde Kors forsøgte at få penge igennem til fangerne i Sibirien, men turen gennem fronten og ingenmandsland med store summer i kontanter var yderst farefuld. Den danske læge og løjtnant i livgarden, Carl Krebs, var som delegeret i Røde Kors på en sådan tur i oktober 1918. Krebs beretter i sine erindringer om den dramatiske tur hvor han bl.a. var udstyret med både revolver og et

¹⁷⁴ Elsa Brändström: Bland Krigsfångar i Ryssland och Sibirien, s. 149.

¹⁷⁵ Elsa Brändström: Bland Krigsfångar i Ryssland och Sibirien, s. 151.

propusk – et pas – med Lenins personlige underskrift¹⁷⁶.

Krigsfangen Mathias Høeg oplevede tjekkernes magtovertagelse og det sibiriske fangenskab. Den 22. maj 1918 forlod han fangelejren Nikol'sk-Ussuriski med et tog på vej hjem fra fangeskabet. Inden toget nåede Irkutsk gjorde tjekkerne dog oprør. Den 16. september nåede toget Petropavlovsk, ikke langt fra fronten, og krigsfangerne blev på ny indsat i en lejr. Mathias Høeg sad her i et års tid. Denne periode var den hårdeste i hans tilværelse som krigsfange og han bl.a. fik et anfald tyfus, der var tæt på at slå ham ihjel. Heldigvis for Mathias Høeg var der danskere i Omsk der var klar over at der sad en sønderjyde i Petropavlovsk. Den 1. januar 1919 fik Høeg til sin egen store overraskelse et brev fra Røde Kors indeholdende 100 rubler og mens han lå syg af tyfus førte en dansk butik i Omsk forhandlinger om at få ham dertil. Den 5. maj kunne han forlade lejren og rejse til Omsk¹⁷⁷. Omsk var en central by i Sibirien, knudepunktet på den sibiriske jernbane og hovedsæde for admiral Kolchaks sibiriske oprørsregering. Ligeledes blev byen samlingspunkt for danskerne i det centrale Sibirien, ikke mindst takket være den danske statsråd C. A. Koefoed.

C. A. Koefoed arbejdede egentligt ved det danske gesandtskabs Moskvaafdeling, men i foråret 1918 blev han sendt til Omsk for at samle et forråd af fødevarer sammen til de krigsfanger der evakueredes fra Sibirien. Borgerkrigen gjorde dog at Koefoed måtte blive i Omsk og da de røde styrker i løbet af sommeren 1919 nærmede sig, begyndte han at forberede en evakuering af danskerne i byen. Blandt disse danskere var en gruppe sønderjyske krigsfanger der ikke alle havde været lige så udsatte som Mathias Høeg, f. eks. A. P. Møller fra Gråsten, der havde ansat som privatlærer hos en tysk familie i nærheden af Omsk¹⁷⁸. C. A. Koefoed fik læsset hele den brogede danske koloni ind i en togvogn der så blev forsynet med det danske konsulats segl. Den 11. november 1919 forlod de Omsk og efter en ikke helt udramatisk rejse, hvor de bl.a. mødte Elsa Brändström, ankom de til Dalny i Manchuriet, dengang en japansk by. Fra Dalny blev de med en af ØKs dampere sejlet hjem til Danmark hvortil de ankom 12. december 1919. I alt 15 sønderjyske krigsfanger kom ud af Rusland med C. A. Koefoed.

Sønderjydernes hjemrejse var i øvrigt ikke noget ØK gjorde gratis. Da genforeningen pludselig så ud til at skulle blive en realitet, oprettede man ”Ministeriet for Sønderjydske Anliggender”, der skulle tage sig af alle de mere praktiske forhold i forbindelse med genforeningen og da krigsfangerne jo så ud til at skulle blive danske statsborgere, blev hjemtransporten af krigsfangerne noget der kom til at sortere under ministeriet. I ministeriets arkiver ligger der da også en regning på 4.000 kr. for hjemtransporten af krigsfanger fra sydøstasien til Danmark¹⁷⁹. Regningen blev ikke

¹⁷⁶ Carls Krebs: En Dansker i Mongoliet, s. 54-69.

¹⁷⁷ Mathias P. Høeg: Jeg har ikke flere patroner, s. 139-219.

¹⁷⁸ Dannevirke, 3. september 1959, artiklen ”Hjem igen efter fire års krigsfangenskab”.

¹⁷⁹ Midlertidige ministerium for sønderjyske anliggender. 1920-1921. Pakken ”Munderingssager vedr. krigsfanger”.

betalt af ministeriet direkte, men derimod af ”Sønderjysk Fond”, en fond oprettet i forbindelse med genforeningen som private kunne indbetale til. Ministeriet betalte derefter fondens udlæg.

Hjemsendelsen fra Jurjev-Polskij der var foregået i løbet af efteråret 1918 og således før Tysklands nederlag i verdenskrigen, kunne derimod ikke blive betalt af ministeriet. Hjemsendelsen havde været meget dyr, over 2000 rubler kostede turen pr. billet, penge som man ud fra N. H. Rasmussens regnskabsbøger kan se delvist blev betalt af egen lomme¹⁸⁰. Det lader dog til at N. H. Rasmussen fik pengene dækket, hans enke fortæller hvordan:

Da Fangerne i Rusland skulle hjem, udstyrede Pastor Jensen dem for egen Regning. Da de var kommet hjem vilde Fader have, at Sønderjysk Fond skulde godtgøre dette Beløb; men det blev nægtet. Saa var der en Fest i Studenterforeningen for de hjemvendte Fanger, og ved denne Lejlighed traf Fader Telefondirektør Johannsen. ”Jeg kan glæde dem med,” sagde denne, ”at vi lige har haft Generalforsamling i Telefonselskabet og har bevilget Overskuddet, 20.000 kr., til Sønderjysk Fond.” - ”Det var da kedeligt”, svarede Fader, der kunde jeg ellers lige have faaet de 7.000 til Pastor Jensen”. Derpaa fik fader de 7000.”¹⁸¹

Fangerne der kom hjem over Kina var dog ikke de sidste der vendte hjem. Ifølge optegnelserne fra ”Foreningen for tidligere krigsfanger i Rusland” var den sidste der vendte hjem Erik Paulsen fra Vojens. Ind til efteråret 1920 arbejdede han som slagter i en mindre arbejdslejr et sted i det centrale Sibirien. Med et tysk lazarettog rejste han hjem og den 1. januar 1921 var han endelig helt hjemme¹⁸².

De Ukendte Krigsfanger

Som nævnt var der i alt omkring 275-300 krigsfanger fra Sønderjylland i russisk krigsfangenskab og den opmærksomme læser vil have bemærket at det ialt er knap 100 skæbner der her er blevet beskrevet. At flere ikke er omtalt skyldes først og fremmest det ikke har været muligt at finde nogen oplysninger om dem. Vi ved at de har været der, men de har ikke efterladt sig noget videre aftryk. Jeg er ikke den eneste der har haft dette problem. Peter Jensen, den sidste formand for krigsfangeforeningen, var ligeledes klar over at foreningens kartotek over krigsfanger var ufuldstændigt og at mange fangers skæbne var ukendte. Faktisk lader det til at også Pastor Jensen var klar over det. I 1919 skrev han et brev til det midlertidige ministerium for sønderjyske anliggender og tilbød at rejse til Rusland for at søge efter de tilbageblevne sønderjyske krigsfanger¹⁸³. Pastor Jensen rejste næppe derover, men det gjorde den tidligere krigsfange A. P. Møller fra Gråsten tilgængæld i 1926. Den præcise anledning til rejsen kendes ikke, men i hvert fald

¹⁸⁰ N. H. Rasmussens privatarkiv, nr. 6249a-b.

¹⁸¹ N. H. Rasmussens privatarkiv, pk. 3.

¹⁸² LAA 56/1.

¹⁸³ Midlertidige ministerium for sønderjyske anliggender. 1920-1921. Pakken ”Munderingssager vedr. krigsfanger”.

var det bl.a. for at forhøre sig om tidligere krigsfangers skæbne¹⁸⁴. Det lader dog ikke til at han fik noget videre ud af rejsen.

Når det hverken lykkedes Peter Jensen, N. A. Jensen eller A. P. Møller at opspore oplysninger om de manglende fanger, er det nok ikke helt forkert at antage at deres skæbne vil forblive ubeskrevet.

Det skal dog ikke afholde mig fra at foretage et kvalificeret bud på hvad der er hændt dem:

For det første må det antages at en del er omkommet. De forfærdelige forhold i nogen af de russiske lejre har uden tvivl kostet en del livet. Det har dog næppe været de fleste; hovedparten er sikkert fulgt med deres tyske kammerater da fangerne i stort tal forlod fangelejrene i foråret 1918. Det må dog også antages at det ikke kun var de døde der blev i Rusland, men at nogen frivilligt har valgt at bosætte sig der efter fangenskabets. En del østrig-ungarnske fanger blev f.eks. gift med russiske kvinder og hvorfor skulle noget tilsvarende ikke være sket for enkelte sønderjyder?¹⁸⁵

¹⁸⁴ Rejsen er kort beskrevet i D.S.K.-årbogen 1941, s. 130-132.

¹⁸⁵ Alon Rachamimov: POWs and the Great War, s. 152.

Konklusioner

De sønderjyder der blev taget som krigsfanger på østfronten under første verdenskrig kom ud for deres livs oplevelse, selvom det var en oplevelse som mange nok gerne ville have været foruden. Sønderjyderne oplevede alle sider af krigsfangelivet i Rusland og af begge revolutioner og borgerkrigen.

De spørgsmål der blev stillet i indledningen er det efterhånden blevet muligt at besvare:

Nationalitetskampen

Nationalitetsspørgsmålet var for sønderjyderne langt fra ligegyldigt i fangenskabets. I de russiske fangelejre kunne det betyde en forskel på liv og død om man var dansk eller tysk. Som dansk sønderjyder havde man en mulighed for at komme i den danske særlejr, med de fordele det så indebar, eller komme i en lejr i europæisk Rusland.

Men hvad ville det så sige at være dansk i Rusland? Udsmidningen af premierløjtnant Rudolph tyder på at det i den danske særlejr ikke var nok bare at erklære sig for dansk og kunne tale sproget, man måtte ligeledes have sindelaget i orden. At Frits Clausen smed hjemmetyskerne ud peger også på at sindelaget var den faktor der afgjorde hvilken side man var på, sikkert fordi at det var det man definerede folk ud fra hjemme i Sønderjylland. Når man bagefter accepterede at modtage hjemmetyskerne var det for at forsøge at omvende dem til et dansk sindelag, ikke fordi at de egentlig var danske ifølge den anvendte optik. Hvis man ville bo i Jurjev-Polskij eller Pavlovo Posad krævede det altså enten at man var dansksindet og dansktalende, eller i det mindste dansktalende med en nogenlunde velvillig indstilling over for Danmark.

Udenfor den danske særlejr lader det til at forholdene var lidt anderledes. Der er ingen tegn på at der har været nationale konflikter uden for Pavlovo Posad, hvad der selvfølgelig ikke betyder at man derudfra kan slutte at der ingen har været. Den dansksindede Mathias Høeg nævner flere gange i sine erindringer at han diskuterede forholdene i Nordslesvig med sine tyske kammerater – der ganske vist ikke var fra Slesvig – uden at det gav anledning til nogen problemer¹⁸⁶. Sandsynligvis holdt man bare sin mund når der var højtråbende ”altyskere” i nærheden, da det kunne have konsekvenser at vise sit danske sindelag. F.eks. nægtede den tyske Feldwebel at sende Andreas Andresens danske postkort da han sad i Dauria¹⁸⁷. Selv Frits Clausen lader til at have forsøgt at holde lav profil med sin danskhed i den korte tid han som eneste dansker sad i officerslejren i Jeletz i Ukraine¹⁸⁸.

En anden årsag til at man uden for særlejren ikke har taget specielt meget hensyn til sindelaget, var

¹⁸⁶ Se f.eks. Mathias Høeg: Jeg har ikke flere patroner, s. 98 og 176-177.

¹⁸⁷ Brev fra Frits Clausen til N. H. Rasmussen 31. august 1916. N. H. Rasmussens privatarkiv, nr. 8623.

¹⁸⁸ John T. Lauridsen (red.): Føreren har ordet!, s. 135-136.

at det som regel var mindre grupper der var sammen. For at undgå at skabe splid kan det sagtens tænkes at man har nedtonet en eventuel sindelagskonflikt. At man kunne snakke med en kammerat på dansk i den tid fangenskabet varede, har vel været et større gode end at fortsætte den nationalitetskamp der stod på i hjemegnen, tusindvis af kilometer væk, ved at snakke politik med ham.

Jurjev-Polskij var altså en særlejr i mere end én forstand. Det var et lille stykke Danmark, sin egen lille verden, med danske bøger, danske sange, danske blomster og altså også et sted hvor der var danske fanger.

Danmark og Krigsfangerne

De stærke bånd der var mellem Danmark og Sønderjylland før krigen bandt også videre ind i krigsfangenskabet. Det var dog ikke de der før krigen aktivt havde hjulpet sønderjyderne der gik ind og hjalp i fangenskabet. Bemærkelsesværdigt er det at det lader til at det var helt nye kræfter der pludseligt gik ind i arbejdet for krigsfangerne. Det lader ikke til at N. H. Rasmussen tidligere havde deltaget videre aktivt i noget nationalt arbejde. Troels Fink nævner ham ikke et eneste sted i sit værk om forbindelserne over Kongeåen 1864-1914, "Båndene Bandt". Erhvervsfolkene og diplomaterne i Rusland har næppe heller haft videre at gøre med den sønderjyske sag før krigsfangerne stod på deres dørtærskel og bad om hjælp. Det siger noget om hvor stor opbakningen til og sympatien for den danske bevægelse i Sønderjylland var i Danmark. Denne sympati ses også ved at der uden større problemer kunne samles både godmødre og penge til krigsfangesagen, på trods af regeringens officielle politik.

Man kan nemt få den tanke at grunden til at de etablerede kredse ikke hjalp sønderjyderne i fangenskabet, netop var pga. regeringens neutralitetsbestræbelser. Man kunne forestille sig at man ikke ville lægge regeringen hindringer i vejen og banen derfor blev åben for velmenende "amatører" som N. H. Rasmussen. Om der er noget om snakken kan man ikke alene se ud fra arbejdet for krigsfangerne, det vil kræve en mere tilbunds gående undersøgelse.

N. H. Rasmussen lader dog til at have været den helt rigtige mand til at stå for og organisere et sådant arbejde. Han havde sin rødder i højskolebevægelsen, men lader også til, sikkert gennem sit gymnastikarbejde, at have haft sin gang i de mere traditionelle højrekredse, blandt godsejere og erhvervsledere. Desuden havde han en imponerende arbejdsmoral og tilsyneladende også den nødvendige tid til arbejdet, to forudsætninger der var absolut nødvendige for at det arbejde han havde påtaget sig skulle bære frugt, iøvrigt et arbejde der også måtte foregå i stilhed. Alt tyder på at N. H. Rasmussen var noget så sjældent som en ægte idealist.

Krigsfangerne i Rusland havde god grund til at være taknemmelige over hvad han fik udrettet. Uden

hans indsats er det nærmest usandsynligt at der var blevet oprettet en dansk særlejr for de relativt få sønderjyske fanger i russisk krigsfangenskab. Og chancen for at komme levende gennem fangenskabets var unægteligt større hvis man sad i Pavlovo Posad og Jurjev-Polskij, end hvis man sad i Sretjensk eller, for den sags skyld, i Sarapul.

Man forstår derfor godt at sønnen Bent Rasmussen ønskede at sætte en sten for faderens arbejde ved at skrive en bog om det. Manden havde i hvert fald fortjent det.

Det officielle Danmarks holdning til krigsfangerne var som sagt mere blandet. Man ville gerne hjælpe krigsfangerne og man gjorde det, men det måtte bare ikke kunne ses, i hvert fald ikke før genforeningen så ud til at blive en realitet. Denne holdning var sådan set en forlængelse af den politik der blev ført før krigen, hvor man også i det skjulte hjalp sønderjyderne.

Frits Clausen som Leder og Fører

Frits Clausen fik i fangenskabets brugt sine evner som leder. Fra 1915 til N. A. Jensens ankomst til Jurjev-Polskij i sommeren 1917 var han uden tvivl den af N. H. Rasmussen, krigsfangerne, russerne og konsul Edstrøm anerkendte leder af sønderjyderne i den danske særlejr.

På alle måder lader det til at han gjorde et godt stykke arbejde og var vellidt som leder. Fra alle sider havde man tillid til ham og det lader til at Frits Clausen nød rollen som leder. Den eneste fadæse var udsmidningen af hjemmetyskerne fra Pavlovo Posad, men denne episode er egentligt forståelig og kan undskyldes. Med Pastor Jensens ankomst til lejren blev Frits Clausens position pludselig truet. Til at starte med lader det ikke til at noget var galt, muligvis har Clausen troet at han og Pastor Jensen kunne indgå i et ligeværdigt samarbejde. Om der har været nogen egentlig magtkamp vides ikke, men i hvert fald kan det konstateres at Pastor Jensen i løbet af første halvår af 1918 ene mand overtager ansvaret for krigsfangerne.

Det er rimeligt at spørge hvem der så var bedst som leder, Frits Clausen eller Pastor Jensen? Begge lader til at have arbejdet samvittighedsfuldt med at forsøge at få sønderjyder til den danske særlejr. I det daglige arbejde med de russiske myndigheder har Frits Clausen nok desuden haft den fordel at han talte russisk og var mere vant til at begå sig blandt russere, bl.a. takket være hans arbejde på hospitalet i Vladimir.

Den virkelige ildprøve kom da jorden begyndte at brænde under sønderjyderne i tiden efter oktoberrevolutionen. Det lader til at det var Pastor Jensens idé at få fangerne ind til Moskva, men det udelukker selvfølgelig ikke at Frits Clausen også kunne have fået den idé hvis det var ham der havde ledet fangerne.

Et ret interessant sted hvor man direkte kan sammenligne Jensen og Clausens evner som ledere er i forsøget på at få fangerne fra Sarapul med til Jurjev. Pastor Jensen prøvede ad den reglementerede

vej at få kommandanten til at frigive fangerne, mens Frits Clausen, der lader til at have indset at det ikke var den vej man skal gå, forsøgte at smugle nogle fanger ud i stedet for. Begge prøvede altså, men det lykkedes kun for Frits Clausen at få nogen med ud.

Her har vi netop forskellen på Pastor Jensen og Frits Clausen i en nøddeskal: Pastor Jensen havde både tiltro til og respekt for det russiske bureaukrati, det havde Frits Clausen ikke og netop derfor var Frits Clausen den bedre leder af de to. Pastor Jensen lader ikke til på noget tidspunkt at have indset hvor trægt og til tider direkte inkompetent det russiske bureaukrati var, især i tiden efter revolutionen. At det var mænd af Clausens støbning man havde brug for under de forvirrende forhold i Rusland bekræftes af at Dansk Røde Kors netop, med Barbara Zalewskis ord, foretrak ”vilde krabater”, altså mænd der kunne tage en beslutning og handle på eget initiativ, når de sendte folk ud til krigsfangelejrene¹⁸⁹.

Frits Clausen havde altså andre grunde end bare såret stolthed, til at føle sig skuffet over at miste hvervet som leder. Det er derefter umiddelbart nærliggende at konkludere at Frits Clausen i Rusland oplevede at det var stærke og handlekraftige mænd som ham selv der fik udrettet noget, mens vrøvlhovedet Pastor Jensen kun brugte tiden på snak, for så at sætte det i forbindelse med hans senere indtræden i DNSAP. Det er dog nok en overfortolkning; Frits Clausen var stadigvæk demokrat da han kom hjem fra Rusland¹⁹⁰.

Frits Clausens krigserfaring var ikke den samme som Hitlers ”frontkæmperoplevelse”. Tilgængæld blev Frits Clausen næppe mindre præget af krigen end Hitler, han blev det bare på en anden måde. Oplevelsen af at have været leder – og endda en god og vellidt én – af de sønderjyske krigsfanger må have givet Frits Clausen en tro på sine evner inden for dette område, en tro der ikke kan have været helt ligegyldig i forbindelse med hans overtagelse af hvervet som fører for DNSAP i 1933. Omvendt har oplevelsen af at blive vraget som leder nok også sat sine spor: Da Clausen kom hjem fra Rusland brød han, iøvrigt langt fra som den eneste, med H. P. Hanssens linje og agiterede for en dansk-tysk grænse ved Dannevirke. Desuden forlod han sin kæreste, selvom han dog lader til at have opgivet hende allerede mens han var i Jurjev. Da vi ikke kan læse Frits Clausens tanker er det umuligt at fastslå om der er en sammenhæng mellem skærmydslerne med Pastor Jensen og så disse drastiske skridt, men det er nærliggende at tro det. Det er i hvert fald svært at se hvad det ellers skulle være.

¹⁸⁹ Barbara Zalewski: Den Nærsynede Barmhjertighed, s. 108.

¹⁹⁰ John T. Lauridsen i foredraget ”Hagekors mod hagekors”.

English Summary

During the First World War, approximately 30.000 men from the mostly danishminded and danishspeaking territory of North Schleswig served in the German army. A significant part of these were sent to the eastern front and between 275 and 300 were here taken prisoner by the Russians and about 15 to 50 later died in captivity.

The Danish prisoners had, if they made their Russian captors aware of their nationality, a chance to be better treated than their fellow German or Austrian prisoners. They could be treated as the russians treated their slavic – Czech, Polish etc. – prisoners or after november 1915 be placed in the Danish special camp in Pavlovo Posad, later placed in Jurjev Polskij, because the Russians viewed Danish prisoners as "friendly enemies". About 40 prisoners ended up in the Danish camps.

North Scleswig was before the first world war a place with a great deal of national conflict. Prior to the war, danishminded and germanminded had been fighting for 50 years. This fight didn't continue in the Russian prisoncamps. There the language united more than nationality divided. The only exeption were in the danish special camp in Pavlovo Posad in the winter 1915-16. At that time germanminded outnumbered the danishminded, which led to open conflict. This resulted in the transferring of all germanminded prisoners – german- and danishspeaking alike – to regular Russian prisoncamps.

Before the war there had been strong ties between the Danish movement in North Schleswig and Denmark and these bonds continued to bind during the war. Most visibly is this seen in the work of N. H. Rasmussen. Rasmussen was the man that contacted the Russian empressmother, the Danish princess Maria Feodorovna, and made her order the forming of the special Danish camps. In 1917 he also sent a Danish priest, N. A. Jensen, to the camp in Jurjev Polskij. Rasmussen was motivated in his work by both personal reasons as well as more philanthropic and national reasons.

The more official Danish channels – the Danish Red Cross and the Danish diplomatic representation in Russia – also helped the Danish prisoners, but in a much more hidden way than N. H. Rasmussen. For example, are there sources that points to that the Danish prisoners from Jurjev Polskij, when returning home, were given Danish passports by the Danish embassy in Petrograd, but this cannot be confirmed.

The most prominent of the danish prisoners were the later infamous Danish nazichief, Frits Clausen. In february 1915 he was taken prisoner during a Russian offensive near the Bobr-river in Poland. He was later transferred to the Danish camp in Pavlovo Posad, where he assumed the role as leader of the prisoners there and all sources points to that he did a good job. He kept this role as leader until the the summer of 1917 when the arrival of the Danish priest N. A. Jensen made him second choice. Frits Clausens experiences in the Russian prisoncamps certainly affected his view of the world and

himself. The years in Russia changed his life, but it is hard to tell how much this had to do with his later position as nazi leader.

The prisoners journey back to North Schleswig was complicated by the outbreak of the Russian revolutions and the Russian civil war. In very different ways, some on their own initiative and others with the help of the Danish or German government, the prisoners gradually returned home during the years 1918-21.

Litteratur- og Kildeliste

Litteratur:

- Abrahamsen, H. m.fl.: Beretning om Behandlingen af de syge Krigsfanger i Lazaretlejren ved Hald 1917-1918. København, 1918.
- Alnor, Karl: Handbuch zur Schleswigschen Frage bd. II. Neumünster, 1926-29.
- Blüdnikow, Bent: Krigsfanger – Et billeddrama om krigsfanger i Danmark under 1. verdenskrig. Odense, 1988.
- Bradley, John F. N.: The Czechoslovak Legion in Russia, 1917-1920. New York, 1991.
- Brovkin, Vladimir N.: Behind the Front Lines of the Civil War. Princeton, 1994.
- Clausen, H. C.: Kejserinde Dagmar. Prinsesse af Danmark. Storfyrstinde af Rusland. Finlands og sønderjydernes trofaste ven. Poul Kristensens Forlag (trykkested ukendt), 1991.
- Elze, Walter: Der Deutsche Heer von 1914. Der strategische Aufbau der Weltkriegen 1914-1918. Osnabrück, 1968.
- Fink, Troels: Båndene Bandt. Forbindelser over Kongeåen 1864-1914, bd. I-II. Vojens, 1999.
- Gutsche, Willibald (red.): Deutschland im Ersten Weltkrieg, bd. 2. Januar 1915 bis Oktober 1917. Berlin, 1968.
- Hobsbawm, Eric J.: Nations and nationalism since 1780. Programme, myth, reality. Cambridge, 1990.
- Jahr, Christoph: Gewöhnliche Soldaten. Desertion und Deserteure im deutschen und britischen Heer 1914-1918. Göttingen, 1998.
- Jensen, Bent: Danmark og det Russiske Spørgsmål 1917-1924. Århus, 1979.
- Jensen, Bent: Gulag og Glemsel. Ruslands tragedie og Vestens hukommelsestab i det 20. århundrede. Danmark, 2003.
- Jensen, Bent: Købmænd og kommissærer. Oktoberrevolutionen og dansk Ruslandspolitik 1917-1924. Viborg, 1979.
- Jensen, Bent: Zarmoder Blandt Zarmordere. Enkekejserinde Dagmar og Danmark 1917-1928. Danmark, 1997.
- Jessen, Franz v. (red.): Håndbog i det Slesvigske Spørgsmaals Historie 1900-1937 bd. I. København, 1938.
- la Cour, Vilhelm, m.fl.: Sønderjyllands Historie bd. 5., København, 1930-43.
- la Cour, Vilhelm: Sønderjylland under Verdenskrigen. København, 1916.

- Lauridsen, John T.: Dansk Nazisme 1930-45 – og derefter. København, 2002.
- Lauridsen, John T. (red.): Føreren har ordet! Frits Clausen om sig selv og DNSAP. København, 2003.
- Lidegaard, Bo: Overleveren. Dansk Udenrigspolitik Historie bd. 4. København, 2003.
- Liljefalk, Axel og Lütken, Otto: Vor sidste kamp for Sønderjylland. København, 1914.
- Nachtigal, Reinhard: Die Murmanbahn. Grunbach, 2001.
- Nachtigal, Reinhard: Rußland und seine österreichish-ungarischen kriegsgefangenen (1914-1918). Remshalden, 2003.
- Nielsen, Harald (red.): Sønderjyske Soldaterbreve. København, 1915.
- Plum, Erik: Russisk Handelskompagni A/S. 1915-1922. København, 1923.
- Pope, Stephen m.fl. (red.): The Macmillan Dictionary of The First World War. London, 1995.
- Rachamimov, Alon: POWs and the Great War. Captivity on the Eastern Front. Oxford, 2002.
- Rasmussen, Bent: I Gerning og Sandhed – N. H. Rasmussen og de Sønderjyske Krigsfanger. København, 1927.
- Scavenius, Harald: Af De Sidste Aars Sønderjyske Politik. København, 1923.
- Stone, Norman: The Eastern Front 1914-17. London, 1976.
- Svensson, Bjørn: Opgør med fjendebilleder, Haderslev, 1998.
- Sørensen, Nils Arne: Den Store Krig. Europæernes Første Verdenskrig. Gylling, 2005.
- Sørensen, Svend Falkner: Faneflugt? Dansksindede soldaters flugt fra tysk krigstjeneste 1914-18. Aabenraa, 1989.
- Wade, Rex. A.: The Bolshevik Revolution and the Russian Civil War. USA, 2001.
- Weiland, Prof. Dr. Hans (red.): In Feindeshand bd. I-II. Wien, trykkeår ukendt.
- Wheeler-Bennett, John W.: Brest-Litovsk. The Forgotten Peace March 1918. London, 1963.
- Williamson jr., Samuel R. og Pastors, Peter (red.): Essays on World War I: Origins and Prisoners of War. New York, 1983.
- Erindrings- og Dagbogslitteratur:**
- Brändström, Elsa: Bland Krigsfångar i Ryssland och Sibirien 1914-1920. Stockholm, 1921.
- Christensen, Christen P.: 8 Mand Savnet. København, 1938.

- Dwinger, Edwin Erich: Die Armee hinter Stacheldraht. Das Sibirische Tagebuch. Jena, 1929.
- Eskildsen, Claus: Østfront – Vestfront. København, 1929.
- Hansen, H. P. Hjerl: Danske Pionerer i Sibirien. København, 1949.
- Hanssen, H. P.: Fra Krigstiden bd. I-II, København, 1924.
- Haxthausen, Tørk (red.): Ritmesteren og Revolutionen. C. F. Haxthausens dagbøger fra Rusland 1917-19. Århus, 2000.
- Høeg, Mathias P.: Jeg har ikke flere Patroner. Toftlund, 1943.
- Jensen, N. A.: Ventetider. Breve fra Rejser til de Sønderjyske Krigsfangelejre i Frankrig og Rusland. Odense, 1926.
- Kinsky, Nora Gräfin: Russisches Tagebuch. Tyskland, 1976.
- Koefoed, C. A.: 50 Aar i Rusland. København, 1945.
- Krebs, C.: En Dansker i Mongoliet. København, 1937.
- Lannung, Hermod: Min russiske ungdom. København, 1978.
- Nissen, Nis: En Sønderjydsk Landmands Krigserindringer. Flugten fra Sibiriens Fangelejre Under Verdenskrigen 1914-18. En Sønderjydes Trængsler og Oprensning. Århus, 1926.
- Scavenius, Anna Sofie: Diplomatrue ved Zarhoffet. København, 1960.
- Thomsen, Ingeborg Refslund: Hjemme i Nordslesvig. København, 1962.

Tidsskrifter:

Sønderjyske Årbøger

Sønderjysk Månedsskrift

D.S.K. Årbog

Almanak for Nordslesvig, årgang 1939.

Zeitgeschichte, årgang 1998.

Militärgeschichtliche Mitteilungen, årgang 1982.

Arkivmateriale:

Landsarkivet i Aabenraa:

Foreningen for Forhenværende Krigsfanger i Rusland, pakkerne 56/1, 56/1a og 56/2

Rigsarkivet:

N. H. Rasmussens Privatarkiv, pakkerne 1-24. Indholdet af pakkerne 4-22 er nummeret med nr. 1-9759.

Udenrigsministeriets arkiv, Gesandtskabet i Petrograd, arkivnr. 398:

Afl. 1939: 44.4.

Afl. 1940: 11.b, 20 og 25.g.

Ministeriet for Sønderjyske Anliggender:

Pakken ”Munderingssager vedr. krigsfanger”.

Dansk Røde Kors' arkiv:

10.001A, pk. 146 og 147.

10.001B, pk. 20.

Andet:

”Den Nærsynede Barmhjertighed”. Upubliceret ph.d.-afhandling af Barbara Zalewski.

Enkelte artikler fra aviserne Weekendavisen, Politiken, Jydske Tidende, Hejmdal, Modersmaalet og Dannevirke.

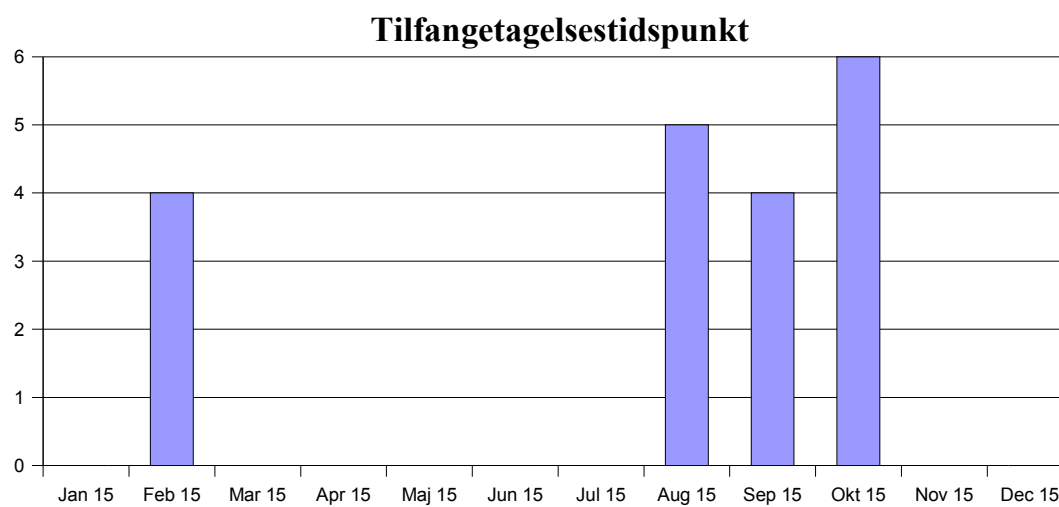
Forsidebilledet er et postkort afsendt fra Moskva af Frits Clausen. Teksten til billedet lyder i fri oversættelse: ”Russiske soldater forbinder sårede tyske fanger”. Kortet er fra N. H. Rasmussens privatarkiv, nr. 8625.

Foredrag af John T. Lauridsen: ”Hagekors mod hagekors” fra 3. maj 2006. Kan høres på internetadressen:

<http://www.dr.dk/Regioner/Syd/DRSyd/Programmer/Fortællertimen/Artikler/20060504145608.htm>

Statistisches Jahrbuch für das Deutsche Reich, band 42.

Bilag 1

Lavet på baggrund af oplysninger i krigsfangekartoteket, LAA 56/1b.

Bilag 2

Fra N. A. Jensen: Ventetider, s. 255.

Fra Niels Arne Sørensen: Den Store Krig, s. 106.

